

Superdiversiteit en democratie

Bij EPO verschenen ook:

N-VA. Analyse van een politieke ideologie

Ico Maly

De beschavingsmachine. Wij en de islam

Ico Maly

De 360°-werknemer. De nieuwe arbeidscultuur en de eindelozе concurrentie

Jan Blommaert, Paul Mutsaers en Hans Siebers

De heruitvinding van de samenleving

Jan Blommaert

De crisis van de democratie. Commentaren op actuele politiek

Jan Blommaert

Hoe durven ze? De euro, de crisis en de grote hold-up

Peter Mertens

Brieven uit Brussel/Jongeren aan het woord - Lettres de Bruxelles/Les jeunes prennent la parole

Bleri Lleshi (red.)

Het Vlaanderen van De Wever

Koen Hostyn

super diversiteit en democratie

Ico Maly

Jan Blommaert

Joachim Ben Yakoub



Omslagontwerp: Renaldo Candreva

Coverfoto: © Renaldo Candreva

Auteursfoto Ico Maly © Andrew Snowball, auteursfoto Joachim Ben Yakoub © Joachim Ben Yakoub, auteursfoto Jan Blommaert © Jan Blommaert

Vormgeving: EPO

Druk: drukkerij EPO

© Ico Maly, Jan Blommaert, Joachim Ben Yakoub en uitgeverij EPO vzw, 2014

Lange Pastoorstraat 25-27, 2600 Berchem

Tel: +32 (0)3 239 68 74

Fax: +32 (0)3 218 46 04

E-mail: uitgeverij@epo.be

Web: www.epo.be

Volg dit boek op: www.facebook.com/Uitgeverij.EPO

Isbn 978 94 91297 66 3

D 2014/2204/5

Nur 740

Verspreiding voor Nederland

Centraal Boekhuis BV Culemborg

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

Inhoud

Inleiding. Mensenlandschappen in de 21^e eeuw, *Ico Maly, Jan Blommaert & Joachim Ben Yakoub*

Superdiversiteit, introductie van een nieuw paradigma, *Jan Blommaert & Ico Maly*

Deel 1. De structuur van superdiversiteit

1. Superdiversiteit: enkele cijfers in perspectief, *Ico Maly*
2. Superdiversiteit in Brussel: de Fortstraat, *Joachim Ben Yakoub*
3. Superdiversiteit in Gent: de Wondelgemstraat, *Ico Maly*
4. Superdiversiteit in Antwerpen: de Statiestraat, *Jan Blommaert*

Deel 2. De uitdagingen van superdiversiteit

5. Superdiversiteit en de stilte, *Ico Maly*
6. Realisme als ‘ideologie,’ *Ico Maly & Jan Blommaert*
7. Democratie in tijden van superdiversiteit, *Ico Maly*
8. Anachronismen in ons denken, *Jan Blommaert*

Noten

Bibliografie

Inleiding.

Mensenlandschappen in de 21^e eeuw

Ico Maly, Jan Blommaert & Joachim Ben Yakoub

Het einde van de jaren 1980 en het begin van de jaren 1990 luiden een decennium in met wereldschokkende veranderingen. Denk aan de ineenstorting van het Sovjetrijk, de afbrokkeling van de communistische machtsblokken in Oost-Europa en de val van het apartheidsregime in Zuid-Afrika. In dit nieuwe decennium vervoegt China de kapitalistische wereldeconomie, voert India sterke economische hervormingen door en opent de EU met het Verdrag van Maastricht haar binnengrenzen. Het zijn ook de jaren waarin *the coalition of the willing*, ondersteund door een gigantische propagandamachine, de Tweede Golfoorlog begint. CNN wordt in enkele weken een fenomeen en introduceert de globaal gemediatiseerde samenleving.¹ Het neoliberalisme krijgt in die periode steeds meer voet aan de grond. In verschillende Europese landen raakt het thema van migratie gepolitiseerd (en gepolariseerd door de opkomst en doorbraak van extreemrechtse partijen) en maakt het integratiedebat opgang. De korte tijdspanne waarin al die immense politiek-economische veranderingen plaatsvinden, doet vanaf 1989 de wereld op zijn grondvesten beven.²

1989 kondigt een nieuwe fase aan van de globalisering: de neoliberale globalisering. Globalisering, migratie en diversiteit zijn geen nieuwe fenomenen. De globalisering is eeuwenoud en mensen migreren al van oudsher. Wat wij

de ‘moderniteit’ noemen is in feite een periode van globalisering. De verlichting, het kapitalisme en het kolonialisme zijn allemaal geglobaliseerde fenomenen. En toch leven we in nieuwe tijden. Wat deze tijd nieuw maakt, is de intensiteit, de snelheid, de kwaliteit en de kwantiteit waarmee de globalisering zich ontplooit. In de jaren 1990 krijgt de wereld een nieuwe structuur. Sommige grenzen vervallen, andere worden makkelijker over te steken. Maar er worden ook nieuwe grenzen opgetrokken. Dit alles vertaalt zich onder meer in nieuwe migratiepatronen en -trajecten. De gevolgen van deze nieuwe realiteit zijn diepgaand. De veranderingen in de mensenlandschappen van de 21^e eeuw zijn steeds meer globaal verbonden. De homogene natie is vandaag meer dan ooit pure fictie, we leven in tijden van superdiversiteit.

De methode

Superdiversiteit is het voorsmaakje van de wereld van morgen. Verandering, hypermobiliteit, complexiteit en geglobaliseerde verbondenheid zijn de kernwoorden van die superdiversiteit. Wat vandaag is, kan morgen evengoed verdwijnen. We moeten leren leven met superdiversiteit en die nieuwe realiteit aangrijpen als een hefboom voor een betere en rechtvaardigere wereld voor iedere mens. De basis van een adequaat beleid wordt zoals altijd gevormd door een gegreden beschrijving en analyse van elke nieuwe realiteit.

De centrale doelstelling van dit boek bestaat erin om de complexiteit van superdiversiteit te beschrijven en een ka-

der aan te reiken om die nieuwe realiteit verstaanbaar te maken. Hiervoor vertrekken we vanuit de methode van *Linguistic Landscape Research* of taalkundig landschapsonderzoek. In deze relatief jonge onderzoekstraditie wordt taal niet gezien als iets dat zich louter voordoet in de hoofden van mensen, in teksten voor institutionele consumptie of in interactie tussen mensen, maar als een inherent deel van onze fysieke omgeving. Zeker in een stedelijke context zijn we constant omgeven door taal.³ Reclameborden en aantrekkelijke vitrines trachten ons te verleiden om zaken te kopen, verkeersborden geven ons richtlijnen, posters nodigen ons uit, graffiti en tags trekken onze aandacht... Maar ook de architectuur, de wijze waarop gebouwen aangetuurd zijn, de geluiden die we horen, vormen allemaal samen de betekenis die we toekennen aan een wijk, aan een plaats.⁴

Taal en taalgebruik worden als een instrument aangewend om de realiteit empirisch te onderzoeken. Centraal in de benadering van taalkundig landschapsonderzoek staat taal-in-beweging. De nadruk ligt op het opmeten van de complexiteit en veranderlijkheid, op meertaligheid en migratie, op gelaagdheid van wijken en stratificatie in deze wijken. Het taalkundig landschapsonderzoek injecteren we met etnografie.⁵ De redenen hiervoor zijn simpel. We kunnen de verschillende talen en taaluitingen in een wijk niet begrijpen zonder ze in een bredere context te plaatsen. Die context is per definitie een complexe, gelaagde en gestratificeerde context. De fysieke ruimte is een sociale, culturele en politieke ruimte: een ruimte die zaken aanbiedt en mogelijk maakt, die aanzet tot bepaalde patronen van

sociaal gedrag, daartoe uitnodigt en dat gedrag voorschrijft of net verbiedt. Een ruimte is dus nooit een niemandsland, maar altijd iemands ruimte. Het is een historische ruimte met codes, verwachtingen, normen en tradities. Elke ruimte is een machtsruimte die gecontroleerd wordt door sommige mensen en dus ook sommige mensen controleert.

Bovendien is er niet één centrum in een stad of in een wijk, maar zijn onze steden polycentrisch. Elk centrum (school, administratie, pleintje, slager...) stelt verschillende verwachtingen ten aanzien van zijn gebruikers.⁶ Als je spreekt met je baas of met de politie, dan spreek en handel je anders dan in een cafégesprek met een goede vriend. Als we de wijk die we bestuderen, willen begrijpen is het fotografisch in kaart brengen van die wijk slechts een startpunt. Ons onderzoek gaat verder dan een 'snapshot'-onderzoek.

Het in kaart brengen van de verschillende talen in verschillende omgevingen met verschillende functies voor verschillende gebruikers binnen één wijk is maar een facet van ons onderzoek. Daarom zijn we als 'antropologen' aan de slag gegaan in de bestudeerde wijken. Bovendien zijn we geen buitenstaanders die even aan participerende observatie doen en daarna de wijk achter ons laten. De bewuste wijken zijn ook de wijken waar we al jaren in leven en/of werken. Dit is essentieel omdat we zo een langetermijnvisie hebben op de ontwikkelingen in deze wijken. Dat impliceert dat we de wijk niet alleen 'kennen' als gebruiker, we hebben ze ook ervaren als bewoner, en we hebben er onze eigen zone van belangenbehartiging in gesitueerd. Dit boek is zo een langetermijnonderzoeksproject geworden. De unieke combinatie van gebruiker, bewoner, belanghebben-

de en onderzoeker staat ons toe om de complexiteit van de wijk te beschrijven, zowel in haar 'objectieve' als in haar 'subjectieve' dimensie. Die etnografische methode maakt een strikt empirisch onderzoek mogelijk. We werken van onderuit, we brengen in kaart wat er is en werken vandaar uit naar boven.

Dit boek

We schrijven dit boek vanuit een nieuw perspectief omdat we menen dat de huidige kijk van politici en beleidsmakers op de samenleving hopeloos verouderd is. En dat die verouderde zienswijze uiterst negatieve effecten genereert. In het eerste hoofdstuk omschrijven we superdiversiteit als een nieuw paradigma. We zijn van oordeel dat dit nieuwe paradigma veel nauwkeuriger de huidige realiteit duidt en dus ook veel beter geschikt is als basis om na te denken over een sterk beleid. In dit eerste hoofdstuk schetsen we de globale en lokale context waarin superdiversiteit ontstaat. De nadruk ligt op het feit dat superdiversiteit een empirisch gegeven is.

Vervolgens valt het boek uiteen in twee grote delen die nauw verbonden met elkaar zijn. In het eerste deel beschrijven we hoe superdiversiteit zich manifesteert in ons land. Eerst lijsten we een aantal cijfers en empirische gegevens van die superdiversiteit op en verklaren we de effecten van deze globaliseringsfase op de bevolkingssamenstelling en de infrastructuur van België. Sterker nog, we onthullen aan de hand van concrete voorbeelden hoe de

bestaande cijfers over herkomst, religie en taal leiden tot een enorme realiteitsvernauwing in de ogen van de beleidsvoerders. Superdiversiteit rijmt op complexiteit en het is die complexiteit die we moeten begrijpen, willen we een gedegen beleid voeren.

Om die complexiteit te begrijpen en te duiden gaan we vervolgens in de diepte. Elke auteur bekijkt telkens één wijk in één stad door de lens van superdiversiteit. Joachim Ben Yakoub brengt de wijk rond de Fortstraat in de Brusselse gemeente Sint-Gillis in kaart. Ben Yakoub analyseert hoe historische migratiestromen zich vestigden en vestigen in Sint-Gillis en in de Fortstraat in het bijzonder. Hij toont aan hoe die verschillende fases van migratie een gevolg zijn van zowel globale als lokale beslissingen en gebeurtenissen. Bovendien schetst hij hoe ze uitmonden in een gelaagde, gestratificeerde en geglobaliseerde gemeente.

Ico Maly zoomt in op de buurt rond de Wondelgemstraat in de 19^e-eeuwse gordel van Gent. Maly onderzoekt de historische lagen van de buurt rond de Wondelgemstraat en beschrijft de straat als een ruimte waarin heel veel verschillende schaalniveaus interveniëren. Alleen als we rekening houden met die verschillende schaalniveaus kunnen we de samenstelling van de wijk begrijpen, zo besluit hij zijn onderzoek.

Jan Blommaert leidt ons rond in het Antwerpse Oud-Berchem, een wijk vol verandering en complexiteit. Blommaert analyseert de samenhang van een arme en superdiverse wijk. Vanuit de gangbare paradigma's zou dat moeten resulteren in 'onleefbaarheid'. Dat is echter niet het geval. Blommaert verklaart hoe dat komt.

Het is vanuit die empirische oefening dat we in het tweede deel kijken naar de effecten van het huidige beleid op de superdiverse realiteit. Het ontstaan van superdiversiteit heeft een sterke impact gehad op het beleid ten aanzien van migratie en diversiteit.⁷ In de jaren dat superdiversiteit ontstaat, komt er voor het eerst een migratie-, asiel- en integratiebeleid tot stand in België. Als inleiding op dit tweede deel beschrijft Ico Maly de contrasten tussen de realiteit van superdiversiteit en de multiculturele consensus die door politici en opiniemakers wordt uitgedragen.

Ico Maly en Jan Blommaert tonen vervolgens aan hoe de opkomst van superdiversiteit parallel loopt met de doorbraak van nationalisme en neoliberalisme. Beide ideologieën worden weerspiegeld in het integratie- en migratiebeleid en leiden – ondanks de mooie emancipatievlag waaronder dit beleid vaart – de facto tot ongelijkheid en een ondermijning van de democratie.

In een volgend hoofdstuk tekent Ico Maly de contouren uit van een toekomstvisie voor een goede samenleving, een samenleving die superdiversiteit een plaats geeft terwijl ze de democratie verdiept. Daarvoor gaat hij kijken naar de geschriften over democratie en universele mensenrechten van de radicale verlichtingsdenkers en vertelt hij wat we daaruit kunnen leren.

Jan Blommaert besluit dit boek met de vaststelling dat ons denken over de samenleving anachronistisch is. De samenleving en de wereld zijn de laatste decennia grondig veranderd, maar het denken over die wereld gebeurt nog altijd in termen van het verleden. Blommaert houdt een pleidooi om de oude vormen en gedachten uit de wereld te helpen.

Zoveel is zeker. De oefening die voor ons ligt is zowel antropologisch, historisch, sociologisch, sociolinguïstisch, filosofisch en onvermijdelijk ook politiek van aard. Politiek door het thema, maar ook door de gevolgen en de doelstellingen die dit onderzoek blootlegt. Aan welke voorwaarden moet een toekomstig beleid voldoen om uit te groeien tot een rechtvaardige samenleving? Tot een democratie die zijn basisprincipes niet verloochent? Een democratie die werk maakt van een samenleving waar iedereen daadwerkelijk kan genieten van zijn onvervreembare rechten? Maar laat ons beginnen met het begin. Voor we nadenken over politiek en beleid in tijden van superdiversiteit is het essentieel om inzicht te verwerven in die nieuwe realiteit.

Superdiversiteit, introductie van een nieuw paradigma

Jan Blommaert & Ico Maly

Het begrip ‘superdiversiteit’ is enkele jaren geleden in België geïntroduceerd om de huidige realiteit van ons land te begrijpen. Sinds Jan Blommaert en zijn medeonderzoekers het concept introduceerden, nam het vrij snel een hoge vlucht. Superdiversiteit duikt vandaag op in beleidsplannen, in de politieke retoriek, in de academische wereld en in de massamedia. Die populariteit is niet altijd een zegen, het concept wordt al snel gebruikt als een synoniem voor de multiculturele samenleving. Of het wordt losgekoppeld van de politieke effecten die het onvermijdelijk veroorzaakt. Auteurs gebruiken het als titel voor hun boek – waarschijnlijk omdat er een kleine hype rond het begrip bestaat – maar die boeken lopen overwegend vast in het multiculturele integratieparadigma. Kortom, het concept wordt gemakkelijk gerecupereerd maar het wordt zelden helemaal begrepen.

De ‘super’ in superdiversiteit

Superdiversiteit zou door enkele mensen verzonnen zijn omdat het een positieve connotatie zou hebben: de ‘super’ zou die van ‘superman’ of ‘kei-super-cool’ zijn. De term zou gebruikt worden uit strategische redenen of om zaken te verdoezelen. De realiteit is anders. In onderzoekerskringen is men al enkele jaren bezig aan de formulering van

dit nieuwe paradigma. Het is Vertovec⁸ die in een empirische studie van de stad Londen tot de vaststelling komt dat het idee van ‘de wereld in de stad’ een zeer misleidend idee is omdat het slechts één dimensie (herkomst) belicht. Hij stelt in zijn studie vast dat er een enorme diversificatie schuilgaat in de diversiteit. Dankzij deze vaststelling gaat de nadruk liggen op de enorme complexiteit van steden. De complexiteit van diversiteit, de snelle veranderingen en de verhoogde mobiliteit zorgen ervoor dat het paradigma van de multiculturele samenleving tekortschiet om de sociale en culturele diversiteit in hedendaagse samenlevingen te begrijpen. De ‘super’ in ‘superdiversiteit’ staat dan ook voor een hogere grootte of orde zoals in ‘supermarkt’, ‘supernova’ of ‘superstorm’.

Waarom een nieuw paradigma? Omdat de wereld de laatste twee decennia fundamenteel is veranderd. De visie en de intellectuele middelen waarmee we vanaf de jaren 1980 de diversiteit hebben benaderd, zijn niet meer relevant om de nieuwe maatschappelijke realiteit te beschrijven en te begrijpen. Zo was het woord ‘allochtoon’ al lang irrelevant voor *De Morgen* het uit z’n teksten weerde en de stad Gent het woord bande. Het woord ‘allochtoon’ kan nooit de enorme diversiteit beschrijven die erachter schuilgaat, laat staan dat het woord een nuttig instrument voor beleid, onderwijs of hulpverlening is.

Een 16-jarige vluchteling uit Oost-Congo heeft een totaal andere achtergrond dan een 16-jarige jongen die in Borgerhout is opgegroeid in een gezin van Marokkaanse herkomst. Net zoals een 16-jarige dochter van een internationaal handelende Russisch-joodse zakenman in een heel andere reali-

teit leeft dan een 16-jarige zoon van een Bulgaarse zelfstandige die hier een Bulgaarse winkel uitbaat. Dat die verschillen in achtergrond geen details zijn, merk je wanneer je de Congolese jongen en het Russisch-joodse meisje samen in een klas zet als ‘anderstalige nieuwkomers’. Waarschijnlijk zal de jongen zeer traag vorderingen maken. Hij heeft wellicht nooit een westerse school gezien, want Oost-Congo is sinds de jaren 1990 een oorlogsgebied. Het Russisch-joodse meisje zal wellicht veel sneller Nederlands leren, zij heeft waarschijnlijk al een aantal jaren kwaliteitsonderwijs genoten in de voormalige Sovjet-Unie en in internationale scholen. Datgene wat de overheid essentieel vindt – het feit dat beide kinderen anderstalig zijn – is van weinig belang in het verklaren van het leerproces. En wat de overheid ‘details’ vindt – de concrete achtergrond van de kinderen – blijkt van fundamenteel belang te zijn. Het is duidelijk dat het gebruik van het woord ‘allochtoon’ voor uiteenlopende migrantentypes onze blik ernstig vertroebelt.

Niet alleen het woord vertroebelt die realiteit, ook het concept van de multiculturele samenleving maakt de realiteit ondoorzichtig. Het idee van de multiculturele samenleving impliceert enkele vooronderstellingen. Mensen van dezelfde herkomst delen dezelfde cultuur. En de samenleving wordt gevormd door de optelsom van de verschillende culturen die verspreid leven in de stad. Zo wordt Antwerpen bijvoorbeeld herleid tot een stad met een Chinese wijk, een Zwart-Afrikaanse wijk en een wijk met moslims. Dit beeld is fictie, de realiteit is veel complexer en vooral veel veranderlijker dan tot nu toe gedacht. Een groep die vandaag zichtbaar aanwezig is in een wijk, kan dat morgen niet meer zijn. Een

groep die niet in de statistieken opduikt, kan wel degelijk leven en werken in een welbepaalde stad. Bovendien hoeft een groep mensen niet groot te zijn om sociaal en politiek te domineren. Het klassieke beeld van ‘multiculturaliteit’ laat dat soort specifieke en ‘aberrante’ fenomenen niet toe, dit ‘multiculturele’ beeld is empirisch en analytisch onbruikbaar. Want het staat ons niet toe om accuraat te beschrijven en te begrijpen wat zich in werkelijkheid voordoet.

Superdiversiteit is het alternatief voor het failliete denk-kader van ‘multiculturalisme’. Het onderzoek naar superdiversiteit ontrafelt de zogenaamde ‘details’, omdat die details in de regel heel belangrijk zijn om te begrijpen hoe mensen leven en hoe ze zich in gemengde buurten met andere mensen verhouden. Anders gezegd: wat tot voor kort als uitzonderlijk of afwijkend werd gezien – denk aan meertaligheid, het gebruik van diverse talen door elkaar, of het onderhouden van verschillende groepsidentiteiten – wordt in superdiversiteit beschouwd als de norm. En wat tot voor kort als ‘de norm’ werd opgevat – eentalige mensen met een duidelijke enkele identiteit en cultuur – is in de realiteit een uitzondering, een afwijking zelfs. Een theorie die uitzonderingen kan verklaren is een betere theorie dan een theorie die talloze uitzonderingen moet toestaan.

Superdiversiteit is dan ook het aangewezen middel om vastgeroeste denkbeelden fundamenteel te ‘ont-denken’ en te herdenken. Dat maakt het vooralsnog controversieel, uiteraard. Maar superdiversiteit blijkt met voorsprong een meer accurate en nauwgezette benadering van de maatschappelijke realiteit, een benadering die interventie en oplossingen mogelijk maakt. Dit verklaart de *stampede* naar superdiversiteit

in Duitsland, België en Nederland, maar ook in Nieuw-Zeeland, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk.

Veel mensen, zoals journalist Tom Naegels, stellen zich luidop vragen bij de ‘super’ in superdiversiteit die ze wat kinderachtig vinden.⁹ Naegels en co vragen zich af of diversiteit niet volstaat om de realiteit te beschrijven. In dit boek willen we de complexe realiteit omschrijven en verklaren waarom het concept werd bedacht. Zo zal duidelijk worden waarom ‘diversiteit’ de lading niet meer dekt. En waarom we moeten aannemen dat ‘superdiversiteit’ de hedendaagse fenomenologie van ‘diversiteit’ uitmaakt.

Het ontstaan van superdiversiteit

Verschillende factoren spelen een cruciale rol in het ontstaan van superdiversiteit. Niet het minst de nieuwe migratiestroom die ontstond na het einde van de Koude Oorlog; de verhoogde mobiliteit en de opkomst van het internet en andere mobiele communicatietechnologie. Deze factoren zorgden voor een drastische wijziging in de structuur van ‘diversiteit’. Diversiteit is, bij wijze van spreken, veel diverser geworden. Die enorme diversificatie van diversiteit is geen Belgisch, geen Europees fenomeen. Superdiversiteit manifesteert zich wereldwijd, weliswaar hoofdzakelijk in steden (tot nu toe) en is het gevolg van globale evoluties.

Nieuwe migratie en superdiversiteit

De globalisering en de doorbraak van het neoliberalisme na de val van de Berlijnse Muur creëerden een nieuwe we-

reldorde én een nieuwe migratiegolf. De Koude Oorlog, ook een vorm van wereldwijde ruimtelijke ordening, had tot gevolg dat we voor de jaren 1990 nooit wagens met Oost-Europese nummerplaten op onze wegen zagen, geen bouwvakkers uit Krakau op onze werven en geen studenten uit de Volksrepubliek China aan onze universiteiten. De mobiliteit op wereldschaal werd begrensd door de beperkingen die de Koude Oorlog oplegde. Na de Koude Oorlog ontstond een nieuw type van mobiliteit met nieuwe trajecten en patronen. Die nieuwe migratiepatronen en de verhoogde migratie-intensiteit zijn wereldwijde fenomenen. Niet alleen zoeken migranten uit Oost-Europa en Azië werk in de EU, ook de Zuid-Zuidmigratie neemt toe. Zo is Zuid-Afrika na de apartheid een kruispunt geworden van Afrikaanse migratie en neemt China die rol op zich voor migratie uit de hele wereld, Afrikaanse migranten inbegrepen.¹⁰

Die nieuwe trajecten en patronen kunnen we kort samenvatten: meer mensen migreren vanuit meer plaatsen naar meer plaatsen. Tot de jaren 1990 was in Vlaanderen bijvoorbeeld ‘de migrant’ overwegend synoniem voor mensen met een Turkse en Marokkaanse origine (de vroegere ‘migranten’ uit Italië, Spanje, Griekenland en Portugal waren al EU-burgers). Vanaf het midden van de jaren 1990 doet zich een immense versplintering voor. Nieuwe migranten komen door de migratiestop van 1974 nog vrijwel uitsluitend via een asielaanvraag binnen, of via clandestiene kanalen. En ze komen uit bijna alle conflictregio’s in de wereld: grote delen van Afrika, het Midden-Oosten, Centraal-Azië, de voormalige Sovjet-Unie, de Balkan, de Volksrepubliek China, Zuidoost-Azië en grote delen van Latijns-Amerika.

Lineaire migratie – van het Rifgebergte naar Borgerhout bijvoorbeeld – wordt een uitzondering, daar waar complexe trajecten meer en meer de regel worden. Migranten gaan niet meer van land A naar land B. Maar ze bewegen in complexe routes van land A naar land B, dan naar C, terug naar A, dan naar D, B, C, en terug naar land A. De migranten zijn niet per definitie resident, ze willen niet per se hun toekomst op één plaats in de wereld uitbouwen. Een migrant verlaat bijvoorbeeld Somalië en blijft enkele jaren in Kenia, van daar gaat hij naar het Midden-Oosten, dan naar Rusland en vervolgens naar Italië. Van Italië reist hij terug naar Somalië, vervolgens naar Jemen, dan weer naar Italië en België. Asielaanvragen worden op verschillende plaatsen gedaan, en een afwijzing in een land leidt snel tot een aanvraag in een ander land. De migratie is dus zowel in kwantiteit als kwaliteit veranderd. Niet alleen de herkomst van de migrant is uiterst uiteenlopend, ook het profiel van de migrant binnen één emigratieland is uiterst divers geworden. Uit India bijvoorbeeld komen zowel topprofessionals uit de IT-wereld als migranten die hier werken als burgerlijk ingenieur, filosoof, afwasser, bediende of uitbater van een nachtwinkel.

Die complexe en steeds wisselende migratietrajecten scheppen superdiversiteit. Superdiversiteit slaat bovendien niet enkel op diversiteit qua herkomst. De origine, migratiemiddelen en doelstellingen van migrerende mensen zijn evengoed versnipperd. Je hebt vluchtelingen en ‘echte’ emigranten (mensen die blijvend buiten hun land van oorsprong wensen te leven). Je hebt kortstondige arbeidsmigranten (de poetsvrouwen en bouwvakkers uit Oost-Euro-

pa bijvoorbeeld). Maar ook nieuwe zakenlui (religieuze ondernemers bijvoorbeeld die evangelische kerken openen), geglobaliseerde studenten uit de voormalige Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China, transitmigranten op weg naar diverse bestemmingen, en zo meer. Hoog- en laagopgeleid gaan zij aan zij. En taalkundige, culturele en religieuze achtergronden worden spoedig zo divers dat niemand zich nog een ‘migrantenspecialist’ kan noemen van. De vraag ‘wie is de migrant?’ is vandaag eenvoudigweg onmogelijk te beantwoorden. Ook niet, we geven dat even mee, door de politie- en immigratiediensten.

Superdiversiteit benadrukt, zoals aangestipt, net de diversificatie binnen de diversiteit, ook binnen een ‘etnische groep’. Naast de klassieke gegevens zoals geslacht, politieke voorkeur, klasse, leeftijd en religie, omarmt superdiversiteit ook een hele resem andere variabelen. Denk maar aan de status van elke migrant en de bijhorende (bepaalde) rechten van de nieuwkomer, zijn onderwijs- en arbeidservaring en ervaringen met diverse administraties. Ook de plaats waar migranten wonen in ons land en hun relatie met onze overheidsinstellingen zijn bepalende factoren in de aard van diversiteit en dus in de aard van onze samenleving. Superdiversiteit is een multidimensionele visie op diversiteit. Het concept stelt de diverse invloeden centraal die samenkomen in het leven van mensen en hun leven bepalen.¹¹

Zoals gezegd is migratie gefragmenteerd en sterk geïndividualiseerd. De invloed van het migratietraject bijvoorbeeld is tekenend voor de taal die de migrant spreekt. Zijn Engels kan beïnvloed zijn door het thuisland, laten we zeggen Nigeria, maar dat Engels wordt gekleurd door de verschillen-

de soorten Engels die hij oppikt tijdens zijn migratietraject. Van het Midden-Oosten langs Rusland tot Groot-Brittannië. De invloed van het traject beperkt zich uiteraard niet tot de taal, het traject bepaalt ook mee de persoonlijkheid van de migrant in diverse contexten, in diverse tijdspannes. We leven in tijden van transnationalisme met echte wereldburgers. En dat is niet langer het voorrecht van een elite, maar ook het noodlot van de lagere klassen.

Nieuwe media, superdiversiteit en life projects

Niet alleen de vraag ‘wie is de migrant’ is onbeantwoordbaar, de vraag ‘hoe en waar leeft de migrant?’ is dat ook. Want hier speelt de nieuwe technologie. De nieuwe migranten gebruiken intensief internet en mobiele technologie, zowel in het land van herkomst als in het land van aankomst. Het is uiteraard een historisch toeval dat het einde van de Koude Oorlog samenviel met de algemene toegang tot het internet, maar dit fenomeen heeft een enorm effect op wat men onder ‘diaspora’ begrijpt. Vanaf de jaren 1990 ontwikkelt de migrant nieuwe sociale en culturele gedragspatronen die voor een belangrijk deel virtueel zijn.

Door de opkomst van de nieuwe media, van gsm tot en met Web 2.0, chatkanalen en Skype is de menselijke communicatie sterk veranderd. De populariserende pers doet die veranderingen makkelijk af als oppervlakkig, toch toont de immense hoeveelheid onderzoek aan dat deze evolutie ingrijpende sociale, culturele, psychologische, pedagogische en politieke veranderingen inhoudt. Wat grote gevolgen heeft voor cultuurproductie, voor identificatie en identi-

teitsvorming. Niet alleen de migrant, ook de autochtone bevolking ervaart deze technologische revolutie en ontwikkelt nieuwe vormen van sociaal en cultureel gedrag. Ook de autochtonen creëren online complexe netwerken en ontplooiën activiteiten die nooit eerder mogelijk waren: onze levens verlopen zowel on- als offline. Ook de autochtoon leeft vandaag in een complexere context. De vraag ‘wie zijn wij?’ is dus even moeilijk te beantwoorden als de vorige vraag, ‘wie zijn zij?’.

De nieuwe communicatiemiddelen zorgen niet alleen voor nieuwe vormen van spreken en schrijven, ze zorgen ook voor nieuwe transnationale sociale relaties en nieuwe vormen van identiteitsproductie. Via Facebook of Twitter wordt dagelijks gewerkt aan designidentiteiten¹², maar ook aan gigantische vaak transnationale sociale netwerken waarin alles openbaar en verbonden is. Dit geeft aanleiding tot vraagstukken van schalen en schalingsprocessen: wat van ons leven is nog echt ‘lokaal’? En binnen welke ruimten leven wij onze levens? Hoe verbinden we elementen van ons leven uit de ene ruimte met de andere? (Ouders van jongeren die *mass multiplayer online games* spelen, weten waar het omgaat. Wanneer ze ‘aan tafel!’ roepen, stijgt er gegrom op uit de kamer van het kind dat medespelers uit Mexico en Hongarije moet achterlaten om met pa en ma te eten.) Van een homogene nationale cultuur is geen sprake meer voor zover die ooit bestond. Allochtonen en autochtonen produceren identiteit in een complex geheel van lokale en geglobaliseerde gemediatiseerde ruimten.

Binnen de sociolinguïstiek en de antropologie van de globalisering duidt men identiteitsconstructie steeds meer

aan als een *life project*.¹³ Die *life projects* verwijzen naar het bewust construeren van een identiteit binnen bepaalde subculturen of microhegemonieën. Die identiteiten uiten zich in de klederdracht en de wijze waarop je die kleding draagt, de muziek die je beluistert, de zonnebrillen en meer specifiek het merk van de bril die je draagt, wat je post op sociale media en wat niet... Je bouwt een identiteit op die door anderen wordt herkend als die identiteit. Authentiek zijn, is binnen die microhegemonieën van cruciaal belang.

We hebben het niet over meervoudige of gefragmenteerde identiteiten. Die begrippen gaan paradoxaal uit van een enkelvoudig gegeven, namelijk het ‘complete’ subject van de moderniteit dat nu z’n duidelijke identiteitsbakens ‘verloren’ is, ‘tussen twee culturen’ zit, aan ‘normvervaging’ lijdt en zo meer. We wijzen deze cluster van begrippen met klem van de hand. Wij doelen op een patroon waarin elk individu zich voortdurend bij allerhande groepen aansluit – echte of vermeende groepen, van het gezin (een ‘echte’ groep) tot en met de fans van Miley Cyrus, biosapjes of de BMW 3-serie (vermeende groepen). In elk van die groepen heersen (alweer echte of vermeende) normen. Om bij de groep te horen, moet je welbepaalde normen volgen zodat je gedrag als ‘normaal’ wordt ervaren. Dat gedrag verschilt van groep tot groep. Een feministische houding binnen de fans van Miley Cyrus, een ecologische attitude binnen de groep die biosapjes verdedigt of een niet echt milieuvriendelijke machocultuur als het om BMW-wagens gaat. We zijn in dat opzicht niet consequent, en we hoeven dat ook niet te zijn. We stappen telkens als ‘normale’, goed geïntegreerde leden in en uit de verschillende groepen die onze leefwereld vormgeven. Dat gedrag, die capaciteit om soepel

in en uit allerlei groepen te stappen, dat is onze 'identiteit'. Ze is niet 'verscheurd', niet 'gespleten', niet 'onzeker', want we zijn in elk van die sociale niches telkens 'helemaal onszelf', iedere keer op een heel andere wijze. We kunnen ons best wel 'verscheurd' of 'onzeker' voelen natuurlijk. Telkens we een nieuwe sociale niche betreden en als 'leerling' de codes en normen van die groep aannemen, hebben we niet alleen een 'identiteitsprobleem', maar ook een 'integratieprobleem'. Maar dat identiteitsprobleem is niet vergelijkbaar met de modernistische verbeelding die stelt dat elk individu een enkele 'echte' identiteit heeft en voor de rest vervreemdende rollen moet spelen in zijn wereld (en zo na een tijd op de sofa bij de psychotherapeut belandt).

Raymond Williams leerde ons lang geleden dat cultuur en identiteit in heel gewone dingen schuilen. Een heel bataljon grote wetenschappers zoals Erving Goffman, Aaron Cicourel, Howard Becker, Herbert Blumer en anderen – nu helaas nog zelden te vinden op de boekenplanken van sociologen – voegde eraan toe dat we best keken naar het concrete alledaagse gedrag van mensen. En inderdaad, als je naar de werkelijke menselijke gedragingen kijkt, merk je op dat er van het modernistische beeld van identiteit weinig overblijft. Wat we zeggen en denken over onze identiteit staat dikwijls mijlenver af van hoe we die identiteit daadwerkelijk beleven en gestalte geven.

De submoleculaire wereld van identiteit

Als we de submoleculaire wereld van identiteit betreden, kunnen we accurater denken over identiteit. Want in die

wereld ontdekken we fundamentele processen van identiteitsbepaling en van wat wij als ‘cultuur’ bestempelen.

Dat heeft belangrijke gevolgen. Dé jongerencultuur bijvoorbeeld bestaat niet. De ‘jongerencultuur’ is vandaag een containerbegrip voor talloze niches en subculturen die vaak globaal georganiseerd zijn. Moslimjongeren krijgen online toegang tot een ‘Europese islam’, zoals onder meer Tariq Ramadan die uitdraagt, én tot een radicale jihadistische islam. Met daartussen een brede waaier varianten. Niet alleen de klassieke grote stromingen binnen de islam worden op het net aangeboden, maar ook salafisme, wahabisme of een cyberislam die jongeren zelf online bijeen kunnen sprokkelen. Zo wordt duidelijk dat het label katholiek of moslim nog weinig zegt over de actuele beleving en geloofspunten die het individu aanhangt. Essentialisme is meer dan ooit een fundamentele empirische fout. Ook binnen één religie zien we een enorme waaier aan interpretaties, ook binnen één religie zien we een superdiverse realiteit.

Het internet en de sociale media in het bijzonder spelen in deze ontwikkeling een cruciale rol. Op YouTube vind je een heleboel filmpjes van hijabistas (hijab + fashionista) die je vertellen hoe je als moslima modieus gekleed kan gaan. Zeg maar, een gecommmercialiseerde moslimmode die als referentie dient. Je hebt magazines hierover, met foto’s die gehypet worden. Jongeren uit Dadizele kijken hiernaar, maar ook jongeren uit Londen, Pakistan of Afghanistan. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan is Tokyo Hotel. In 2008 maakte deze popgroep furore in Turkije net als in de rest van de wereld. De hype was niet alleen zichtbaar in het straatbeeld

van Istanbul met jongeren met dezelfde opvallende haarcoupe als hun rockidolen, ook in de Wondelgemstraat dook die haartooi op. Er bestaat een hele waaier subculturen waarop allochtone en autochtone jongeren zich oriënteren om hun eigen identiteit te profileren. Die subculturen worden als even normaal ervaren als de mainstreamcultuur en ze zijn vaak even gecommmercialiseerd.

Ook 'autochtone jongeren' construeren hun identiteit binnen een globale wereld. Jongeren die zich aansluiten bij de skatecultuur voelen zich niet speciaal verwant met de buurjongen (die misschien een 'emo' is of een 'goth' of een 'punker') maar voelen zich wel verbonden met een globaal skatenetwerk. Skaters die samen een aantal kenmerken delen waardoor ze zich onderscheiden van de anderen. Ze kijken naar skatefilms, luisteren naar skatebands en volgen nauwgezet de skatemode. En ook in België zullen ze eerder optrekken met andere skaters dan met hun buurjongen die tot een andere subcultuur hoort. De grote identiteitsopdelingen zoals nationaliteit, religie of cultuur spelen vaak een secundaire rol.

De nieuwe technologie heeft ook grote gevolgen voor de banden die de migrant onderhoudt met het thuisland. Emigratie betekende vroeger dat je de banden met het land van herkomst vrij doortastend doorsneed. Voor een politiek dissident betekende emigratie in de regel het einde van zijn politieke rol in het thuisland. Dankzij onder meer het internet is diezelfde dissident vandaag soms efficiënter en invloedrijker vanuit de diaspora dan vanuit het thuisland zelf. De nieuwe technologie staat immers toe om alle bestaande netwerken en groepen grotendeels te behouden, voor zover ze ook virtueel benaderbaar zijn.

Dankzij de nieuwe media kan de migrant een nauwe band met het thuisland behouden. In de jaren 1970 communiceerden migranten onder meer via cassettebandjes die ze opstuurden naar het thuisland. Die communicatie verliep zeer traag, al snel ging er een maand voorbij vóór aler de communicatie heen en terug reisde. Het culturele leven van het thuisland ging vaak aan de migrant voorbij, hij volgde het nieuws niet op televisie en in de krant. De migrant keek niet naar de laatste soaps en films. Vandaag zorgen e-mail, Facebook, Skype, gsm en satelliet-tv voor een ogenblikkelijk en continu contact. Via de satelliettelevisie kijken migranten niet alleen naar het nieuws, maar ook naar de shows uit het thuisland, ze kunnen met een druk op de knop kijken naar de laatste Bollywoodfilm. Dat betekent dat personen die hier geïsoleerd leven een rijk sociaal leven kunnen hebben eenmaal ze achter hun pc zitten.¹⁴ De nieuwe migratie, én de hedendaagse communicatiemiddelen én het beleid van de verschillende Europese lidstaten zorgen voor die enorme diversiteit. Een diversiteit aan elementen die het leven tekent van iedereen in onze samenleving, zowel autochtoon als allochtoon. We bouwen en onderhouden onze identiteit virtueel of fysiek via meerdere media in meerdere landen.

Heel concreet betekent superdiversiteit dus dat labels vaak betekenisloos worden. Een label als 'Irakese allochtoon' is anno 2014 niet langer een duidelijk kenschetsend concept. Dit label kan de meest uiteenlopende personen beschrijven en dit ongeacht het vooronderstelde beeld dat we hebben van Irakezen. Het kan een Irakese migrant zijn die gevlucht is na het stopzetten van de eerste Amerikaanse bombardementen

in de jaren 1990. Deze Irakese migrant is een laagopgeleide Koerd die in België niet wordt erkend als legale vluchteling en al tien jaar een clandestien leven in Antwerpen leidt en in het zwart werkt. Hetzelfde label kan verwijzen naar een net aangekomen Irakese migrant die gevlucht is voor het sektarisch geweld in zijn land omdat zijn leven bedreigd werd als gevolg van zijn collaboratie met de bezettende macht. Een hoogopgeleide, pragmatisch gelovige man, hevig tegenstander van Saddam, liberaal, Amerikaminded en tegen alle sektarisch geweld. Een man die zo snel mogelijk naar Engeland wil verhuizen waar familie woont. En datzelfde label kan ook verwijzen naar een niet-gelovige en socialistische kunstenaar, metalfan en hoog opgeleid, die vanuit België nog steeds actief is in het verzet in haar thuisland. Elk van deze migranten krijgt het label Irakese vluchteling mee en toch hebben ze bitter weinig met elkaar gemeen.

De nieuwe technologieën hebben grote gevolgen. Zo zijn migranten niet langer gebonden aan etnische buurten. Het maakt weinig uit dat een Nigeriaan bijvoorbeeld in een buurt leeft met vele andere Nigerianen. Hij kan moeiteloos contact houden via Skype en gsm met grote gemeenschappen die niet op dezelfde plaats verblijven. Familiale, zakelijke en politieke banden, of andere vormen van lidmaatschap en leiderschap kan je blijven onderhouden ook al leef je duizenden kilometer van de anderen gescheiden.

De superdiverse en geglobaliseerde stad

Die superdiversiteit heeft ook het uitzicht van onze steden grondig veranderd. Niet alleen de bewoners van de wijken

zijn veranderd, ook het straatbeeld in de kern van grote steden is veranderd en zal in verandering blijven. In de jaren 1950 waren er geen tientallen verschillende talen in de openbare ruimte. De illusie van een homogeen samengestelde stad was nog makkelijk te handhaven. Enkele decennia later, vooral vanaf eind jaren 1970, begin jaren 1980 begon de diversiteit aan talen opgang te maken. Het was in die periode dat migranten uit Turkije, Marokko, Griekenland, Spanje en Italië hun eigen winkels, cafés en restaurants uit de grond stampten. Die evolutie kleurde het straatbeeld en maakte de veranderingen in onze samenlevingen zichtbaar. Samen met die veranderingen ontstond het paradigma van de multiculturele samenleving. In dat paradigma bestond de stad nog als een aaneenschakeling van ‘etnische wijken’.

Vanaf de jaren 1990 zien we die veranderingen in het straatbeeld alleen maar toenemen. De wijken worden superdivers en wat vaak wordt beschouwd als een ‘etnische economie’¹⁵ is in feite een superdiverse infrastructuur. De zogenaamd ‘etnische’ restaurants, cafés, nachtwinkels, slaggers, supermarktjes en kruidenierszaken bedienen immers niet louter de ‘eigen etnische’ groep, ze zijn basiselementen in de infrastructuur, in de orde van superdiversiteit.¹⁶

Het idee dat Belgische (groot)steden anno 2014 een aaneenschakeling zijn van etnische enclaves is moeilijk empirisch te onderbouwen zonder meteen een hele reeks uitzonderingen te moeten definiëren. Zoals hierboven gesteld, vormen die ‘uitzonderingen’ steeds meer de regel en net dat is één van de redenen dat er nood is aan een paradigmawissel. Bovendien suggereert het concept ‘etnische ruimten’ – mochten die al

bestaan in België – dat die ruimten worden gevormd op basis van de etnische herkomst van de bewoners. En dat de bewoners kiezen om in een bepaalde wijk te wonen omdat ze dezelfde herkomst delen. Hoewel familiale en kennisnetwerken zeker een impact hebben op de plaats waar migranten zich vestigen, kan je deze ‘soort-zoekt-soort’-premissie, zeker in tijden van superdiversiteit, niet veralgemenen.

De zogenaamde ‘etnische wijken’ van weleer zijn vandaag bijna zonder uitzondering superdiverse wijken. Dat vertaalt zich misschien nog niet altijd in de perceptie of in de statistieken, het is wel degelijk detecteerbaar. De verschillende talen in de publieke ruimte zijn indicatoren van de aanwezigheid van bepaalde groepen in die wijk. De vorm waarin deze talen zich uiten – een duizenden euro’s kostend reclamepaneel versus een geprint A4’tje op een winkelruit – geven ook een indicatie van de status van de groep in de wijk. Die superdiverse wijken zijn niet alleen historisch gelaagd, ze zijn ook gestratificeerd. Ze herbergen nieuwe migranten zonder papieren die moeten bedelen of in het zwart de afwas doen in een restaurant om te overleven. Maar ook Turkse of Marokkaanse Belgen van de tweede generatie die een bakkerij of restaurant bezitten. Of een Soedanese kindsoldaat die als rapper zijn bestaan wil opbouwen in Gent of Antwerpen...

Tussen al deze groepen in een wijk bestaan verschillende relaties. Ze zijn niet alleen burens of medewijkbewoners die naast elkaar leven. Er zijn ook structurelere verhoudingen: huurder-verhuurder, werkgever-werknemer, priester-volgeling, enzovoort. Al die verhoudingen kenmerken de buurt en creëren de samenhang. Zo zien we dat veel eerste- en tweedegeneratiemigranten uit Turkije, zowel in

Gent, Antwerpen als Brussel ondertussen eigenaar geworden zijn en hun panden verhuren aan nieuwkomers. Zij verhuren zowel aan nieuwe generaties Turken¹⁷ als aan Bulgaarse of andere Oost-Europese migranten. Globale netwerken spelen een grote rol in de buurtstructuur, maar die netwerken zijn zeker niet de enige verklaring.

De realiteit is complexer dan een cultureel verhaal. Voor Brussel komen Corijn & Vloeberghe¹⁸ tot de conclusie dat de sociaaleconomische status bepalend is voor de vestigingsplaats van migranten. Meer dan etniciteit of cultuur. Migranten uit het Middellandse Zeegebied in Brussel bevinden zich voornamelijk in een zwakke economische positie wat zich vertaalt in een zwakke positie op de woningmarkt. ‘Men wordt “gedwongen” om te wonen in bepaalde wijken waar er nog goedkope huurwoningen zijn, zoals de centrale en 19^e-eeuwse gordel.’¹⁹ Via een gelijkaardige dynamiek ontstaan er enclaves van rijke migranten zoals europarlementariërs of topprofessionals. Die zijn vaak gelegen bij de plaatsen waar deze topmigrant actief zijn. Dergelijke enclaves zijn het voorrecht van de rijken of ze nu autochtoon of allochtoon zijn.

Maar er is meer. Er ontstaan ook netwerken tussen steden en stadswijken die de natiestaat ver overstijgen en de structuur, infrastructuur en samenstelling van de wijk meebepalen. De Matongewijk in Brussel kan hier als voorbeeld dienen. Matonge wordt door de gemiddelde Vlaming nog altijd beschouwd als de Congolese wijk van Brussel. Opnieuw een enorme simplificatie van het etnische of multiculturele discours... Matonge is volgens stadssocioloog Eric Corijn nooit echt een Congolese wijk geweest. Hij

benadrukt dat er nooit veel Congolezen hebben gewoond. Meer dan honderd nationaliteiten wonen samen in Matonge. 44% van de bewoners is weliswaar van niet-Belgische oorsprong. Maar in tegenstelling tot het gangbare denkbeeld over de wijk, wordt de top tien van nationaliteiten vooral gevormd door mensen uit de Europese Unie. Slechts 8% van de bewoners heeft Afrikaanse roots. De wijk fungeert vandaag wel als een trefcentrum waar Afrikanen winkelen of op café gaan. Matonge is een transnationale en dus een geglobaliseerde ruimte die op verschillende schaalniveaus verbonden is met de wereld.

De globale evoluties op het einde van de vorige eeuw hebben dus niet alleen een enorme impact gehad op de structuur van de wereld. Ze hebben ook onvermijdelijk de aard van migratie beïnvloedt en zo de structuur van de samenlevingen in onze wereld. De superdiversiteit die sinds de jaren 1990 in opmars is, zorgt niet alleen voor invloedrijke herstructureringen van de bevolkingssamenstelling of veranderingen in onze samenlevingsstructuren, ook het uitzicht en de infrastructuur van onze steden is onderhevig aan fundamentele veranderingen. Superdiversiteit herschept een hele reeks steden, landen en de banden tussen deze landen. Door het internet ontstaan bovendien nieuwe vormen van identiteits- en cultuurproductie en wereldwijde verbintenissen die dagdagelijkse worden onderhouden. Deze veranderingen zijn veelbeduidend. Ze zijn de indicatoren van aanhoudende nieuwe veranderingen die onze samenlevingen telkens opnieuw zullen hertekenen. Die impact is zo fundamenteel dat het oude denken over migratie best overboord wordt gegooid.

Deel 1

De structuur van superdiversiteit

1. Superdiversiteit: enkele cijfers in perspectief

*Ico Maly*²⁰

Vlamingen maken na 22 uur geen lawaai meer. Ze spreken Nederlands, zijn punctueel en vinden gezondheid heel belangrijk. De Vlamingen leven niet op straat, ze houden van rust en stilte. Deze kenmerken worden toegeschreven aan ‘de Vlamingen’ in het starterspakket Inburgering²¹ van de Vlaamse overheid. Maar wie zijn ‘de’ Vlamingen? Nog los van de gebruikte stereotypen, toont de brochure een beeld van Vlaanderen als een puur Vlaamse regio. Vlaanderen is het land van de Vlamingen, met hun Vlaamse cultuur en hun Vlaams Nederlands. Dit perspectief is een politiek-ideologische constructie. Een constructie die weinig met de empirische realiteit te maken heeft. Een perspectief dat bovendien een groot deel van de bevolking op het Vlaamse grondgebied uitsluit en kwalificeert als onbestaande. Er zijn natuurlijk wel Vlamingen te vinden die beantwoorden aan die clichés, maar het Vlaanderen anno 2014 ziet er helemaal anders uit dan dat de brochure wil doen geloven. Vlaanderen wordt net zoals heel België steeds meer gekenmerkt door superdiversiteit.

Situering van de data

In dit deel introduceren we de superdiverse realiteit van ons land door er de grote contouren van te schetsen. Dit doen we aan de hand van verschillende zogenaamde ‘harde

cijfers'. Cijfers alleen zeggen weinig, ze verwerven maar betekenis door interpretatie, door ze te begrijpen in hun context. Deze cijfers worden aangevuld met empirische voorbeelden die de enorme complexiteit duidelijk maken die achter de cijfers schuilt. De gegevens halen we uit heel uiteenlopende bronnen: statistieken van vzw's, de federale overheid, de regio's en de gemeenten. We vullen dit cijfermateriaal aan met bestaand academisch onderzoek. Extra empirische gegevens komen uit een kortstondig onderzoek gevoerd door twee Schotse stagiairs bij Kif Kif en het langdurig taalkundig landschapsonderzoek van Jan Blommaert, Joachim Ben Yakoub en Ico Maly.

Het objectief van de auteurs is in de inleiding uitvoerig toegelicht. Het onderzoek van de Kif Kif-stagiairs is een aanvullend en kleinschalig onderzoek dat gericht is op het contextueel kwantificeren van de aanwezige superdiversiteit door twee verschillende onderzoeksdaden. De twee Schotse stagiairs, Steven Clark en Missale Solomon, bivakkeerden meerdere dagen in dezelfde drie straten en steden waar het taalkundig landschapsonderzoek werd gevoerd. De Wondelgemstraat in Gent, de Statiestraat in Antwerpen en de Fortstraat in Brussel. Zij namen per straat minimaal veertig interviews af van bewoners en gebruikers van de wijk. De twee stagiairs voerden deze gesprekken aan de hand van een vragenlijst over religie, taalgebruik en herkomst. Ze kregen de taak mee om daadwerkelijk een gesprek aan te gaan met de mensen die ze op hun pad tegenkwamen. De vragenlijst was een handleiding voor het gesprek. Het is immers belangrijk om het verhaal achter de cijfers te kennen. De respondenten werden zo gekozen

dat ze (voor zover mogelijk) de superdiversiteit van de wijk weerspiegelden. Er werd gestreefd naar een evenwicht tussen man en vrouw, tussen autochtonen en verschillende migranten... Daarnaast interviewden de stagiairs ook verschillende sleutelfiguren, experts en middenveldpersonen uit de wijk. Dit onderzoek werd uitgevoerd in de maanden mei en juni 2013. Dat is belangrijk, want de realiteit die zij registreerden is misschien al verleden tijd wanneer dit boek verschijnt.

De vergaarde gegevens in dit onderzoek staan ons toe de ruwe krijtlijnen van superdiversiteit in België in kaart te brengen. Dit hoofdstuk blijft onvermijdelijk nog aan de oppervlakte – het kwalitatieve diepteonderzoek komt in de volgende hoofdstukken aan bod – maar het helpt wel om al enig zicht te krijgen op de reikwijdte van de veranderingen.

Superdiversiteit, nationaliteit en herkomst

Superdiversiteit is een ‘sterke diversifiëring van de diversiteit’. Een fenomeen dat een rechtstreeks gevolg is van diepe veranderingen in de structuur van de wereld, in communicatie- en migratiepatronen. België vormt daarop geen uitzondering. Op Belgisch grondgebied leven vandaag mensen uit 194 verschillende landen samen. Vlaanderen telt 180 verschillende nationaliteiten.²² Deze twee cijfers maken meteen duidelijk dat je België niet kan verwarren met een homogene natie waar ook enkele migranten aanwezig zijn. Die homogeniteit bestaat alleen in de zelfverbeelding. In de realiteit is superdiversiteit in België de norm geworden.

De vaststelling dat mensen uit alle hoeken van de wereld vandaag leven en werken in ons land is misschien voor velen een ‘eyeopener’. Toch is deze vaststelling maar een minuscuul topje van de ijsberg die superdiversiteit heet. Met het gegeven ‘nationaliteit’ krijgen we maar een beperkt deel van de aanwezige ‘etnische’ diversiteit in het vizier. Vele migranten leven al decennia in België en zijn ondertussen Belg geworden. De kinderen van die migranten zijn, als ze hier geboren zijn, per definitie Belg en staan dus zo geboekstaafd. Bovendien worden ook mensen zonder papieren of Europese zelfstandigen niet meegerekend in deze nationaliteitscijfers. Zij wonen hier immers ‘niet officieel’.

Socioloog Jan Hertogen en het sociologisch centrum van de KU Leuven schatten het percentage mensen met buitenlandse roots op het Belgisch grondgebied in 2008 op meer dan 21%.²³ Deze sociologen voorspellen dat dit percentage in 2020 zal oplopen tot 30%.²⁴ Opvallend is dat in Brussel 67,9% van de bevolking een buitenlandse familiegeschiedenis heeft.

	Totale bevolking	Vreemde afkomst	%
Het Rijk	10.666.866	2.308.881	21,6%
Hoofdstedelijk Gewest	1.048.491	711.720	67,9%
Vlaanderen	6.161.600	817.886	13,3%
Wallonië	3.456.775	779275	22,5%

De superdiversiteit op het vlak van nationaliteit is niet alleen kenschetsend voor het hele Belgische grondgebied. Ook op lagere schalen vinden we die superdiversiteit terug. Kijken we naar de huidige nationaliteiten van de stedelijke bewoners, dan zien we dat er in Gent ondertussen 160 nationaliteiten leven, in Antwerpen 168 en in Brussel 174.

Het is niet zo dat slechts ‘enkele mensen’ per nationaliteit in ons land verblijven. Ook procentueel vormen ‘allochtonen’ steeds grotere groepen. Zeker de grote steden veranderen in sneltempo tot superdiverse steden. In Antwerpen is 39,7 procent ‘allochtoon’, in Mechelen heeft 27,3% een migratiegeschiedenis, terwijl Gent 26,3% ‘allochtonen’ telt.²⁵ En zoals aangestipt, spant Brussel de kroon met bijna twee op drie bewoners met een internationale stamboom. Sint-Joost-ten-Node telt 96,2% ‘allochtonen’ en Sint-Gillis 91,7%.

Brussel is ondertussen een klassiek voorbeeld van superdiversiteit. Minder dan de helft van de Brusselse bevolking is van Belgische origine, een derde komt uit een niet-Europees land.²⁶ Superrijk en superarm wonen er zij aan zij. Geen enkele taal is er een meerderheidstaal en er is ook geen hegemonische meerderheidscultuur.²⁷

	Totale bevolking	Vreemde afkomst	%
Brussel	zie Hoofdstedelijk Gewest		
Antwerpen	472.071	187.431	39,7%
Gent	237.250	60.703	25,6%
Charleroi	201.593	82.656	41%
Luik	190.102	89.297	47%
Brugge	117.073	7208	6,2%
Namen	107.939	16.200	15%
Leuven	92.704	24.410	26,3%
Mechelen	79.503	21.701	27,3%
Kortrijk	73.941	9125	12,3%
Hasselt	71.543	8208	11,5%
Oostende	69.175	7923	11,5%

Bron: De Standaard, 14 mei 2010, redacteur Dajo Hermans en www.npdata.be.

Met slechts één parameter (nationaliteit-herkomst) wordt al duidelijk hoe hyperdivers ons land is. En we zwijgen nog over cultuurproductie en de netwerken waarbinnen deze mensen hun identiteit opbouwen, hun religie, hun subculturele en werkidentiteiten, hun politieke voorkeuren, de talen die ze spreken...

Deze nationaliteitscijfers dragen onvermijdelijk nog een andere potentiële vertekening in zich. Het beeld zou kunnen ontstaan dat superdiversiteit uitsluitend betekent dat er niet langer vijf maar 190 nationaliteiten in België zijn. Er is niet alleen een kwantitatief verschil, er is ook een kwalitatief verschil. Mensen hebben niet uitsluitend een andere nationaliteit, ze overstijgen die nationaliteit ook. Ze leven en werken bijvoorbeeld als Europese burgers of zelfs als wereldburgers. Het leven van al die mensen op Belgisch grondgebied beperkt zich niet tot dat grondgebied. Sommige autochtonen en allochtonen hebben een internationale carrière, studenten gaan niet alleen studeren in het buitenland, ze bouwen er ook vriendschappelijke relaties op die ze decennialang onderhouden via brieven, sociale netwerken en sporadische bezoeken. Nationalisten zullen het niet graag horen, maar er tekent zich wel degelijk een steeds grotere groep van wereldburgers af.

Een voorbeeld van die complexiteit is de auto van een stukadoorsbedrijf die in 2013 onder meer in het Gentse rondtoerde (zie foto). Het is een recente bestelwagen van het merk Peugeot met een Poolse nummerplaat. Op deze bestelwagen zien we professioneel aangebrachte letters met de Poolse naam van het bedrijf: ELSTUK. Naast de bedrijfsnaam staat zowel in het Pools als in het Neder-

lands de activiteit van het bedrijf: pleisterwerken. Onderaan zien we de website met Poolse extensie geafficheerd samen met twee mobiele nummers: een Pools en een Belgisch nummer.

Op de website van het bedrijf lezen we dat ELSTUK zowel nationaal als internationaal actief is en onder meer werkt voor de multinational KNAUF. Het bedrijf heeft projecten in Polen, maar ook in Destelbergen, Knokke en Beernem. Het bedrijf is dus op internationale schaal actief en zijn arbeiders bouwen hun identiteit op in een internationale omgeving. Het bedrijf is ook compleet aangepast aan deze manier van werken, hun bedrijfswagens zijn heel duidelijk gericht op de internationale markt.



Superdiversiteit, migratie en religie

Superdiversiteit blijft niet beperkt tot de nationaliteit of de herkomst van een persoon. Superdiversiteit vertaalt zich bijvoorbeeld ook in de verschillende religies die deze mensen aanhangen. België is een multireligieus land en de religiositeit neemt zeker niet af in ons land, misschien is zelfs het tegendeel waar. De ‘autochtonen’ mogen dan het kerkbezoek meer en meer achter zich laten, andere vormen van religieuze beleving nemen een hoge vlucht. Er zijn verschillende religies die fors groeien in ons land.

Religie in tijden van superdiversiteit: enkele cijfers

U zal waarschijnlijk niet protesteren als we stellen dat België geen katholiek land meer is. Maar is de meerderheid van onze bevolking wel ongelovig? De zelfverbeelding en de ontkerkelijking doen dat beeld ontstaan. ‘Enkel de moslims zijn nog zeer sterk gelovig, maar zij zijn de uitzondering.’ Of. ‘De Belgen, die zijn meer en meer ongelovig.’ Dergelijke veelgehoorde uitlatingen berusten op twee foute premissen. Ten eerste: dat ‘de Belgen’ nog bestaan als een homogene groep en dat ‘de moslims’ geen Belgen zouden zijn. Ten tweede: dat we alleen maar katholieken, ongelovigen en moslims onderscheiden in de Belgische bevolking.

De realiteit is opnieuw veel complexer. Ook op religieus vlak zien we een sterke toename van de diversiteit. Dat is geen geheim. Bij de erkende erediensten zijn naast de rooms-katholieke kerk en de vrijzinnige levensbeschouwing ook de anglicaanse, de islamitische, de Israëlitische,

de orthodoxe en de protestantse eredienst erkend. En ook dit is maar het topje van de ijsberg van de religieuze superdiversiteit. Er zijn ook boeddhisten, hindoes, jehova's, alevieten, sikhs en evangelisten. Binnen al die religieuze en levensbeschouwelijke tradities zijn er bovendien verschillende stromingen en opdelingen volgens land van herkomst. Er zijn bijvoorbeeld Marokkaanse en Turkse moskeeën die weliswaar niet strikt gescheiden zijn – er komen ook volgelingen van andere landen in de moskee – maar ze zijn vaak historisch zo gegroeid. En ook daar stopt het niet, het internet zorgt ervoor dat religie in een grote mate individueel geconstrueerd wordt op basis van de bronnen die een bepaalde persoon raadpleegt en wil geloven.

De exacte volgelingen van elke religie zijn niet gekend, maar er zijn wel schattingen voor de 'grote religies'. Zo zouden er tussen de 350.000 en de 380.000 moslims leven in België. Er zouden 30.000 joden op Belgisch grondgebied leven. 2,1% van de Belgen beschouwt zich als lid van een nog andere religie of religieuze beweging. Kenners vermoeden dat er tussen 20.000 en 40.000 boeddhisten leven in België en enkele duizenden hindoes en sikhs.²⁸

Als we even herschalen en kijken naar onze bevraging in de drie onderzochte buurten dan zien we die versplintering terug, maar vaak in wisselende percentages. We stoten ook op religieuze fenomenen die een zeer grote aanhang hebben, maar nog niet opgenomen zijn in de bestaande statistieken.

Opvallend is dat de heersende perceptie over de religieuze 'kleur' van de wijken dikwijls wordt tegengesproken door de feiten. Het voorbeeld bij uitstek is te vinden in Oud-Berchem. Hoewel de buurt van de Statiestraat in de

perceptie een ‘moslimbuurt’ is, omschrijft slechts 21,6% van de respondenten zich als moslim. De christenen zijn in de meerderheid in deze buurt met 48,5%. 8,1% kwalificeert zich als atheïst en 2,7% beweert een aanhanger te zijn van het hindoeïsme. 2,5% van de respondenten ziet zich als boeddhist. De overige 16% van de respondenten in de Statiesstraat stipt nog een andere religie aan.

Religie speelt nog altijd een zeer grote rol in ons land. De cijfers zijn op dat vlak onmiskenbaar. In de Brusselse Fortstraat beschouwt 22,5% van de respondenten zich als christen en de moslims zijn met 27,5% de grootste religieuze groep. De groep atheïsten is net zo goed vertegenwoordigd als de moslims. 2,5% van de respondenten zegt hindoe te zijn. 17,5% zegt een andere geloofsovertuiging aan te hangen, onder meer joden en alevieten. In de Wondelgemstraat in Gent is een opvallende meerderheid moslim, zo’n 45% van respondenten. Dat is in lijn met de gangbare perceptie van de wijk. 25% van de respondenten zegt een vorm van christelijk geloof aan te hangen terwijl 2,5% zich omschrijft als boeddhist. Slechts 15% van de respondenten stelt atheïst te zijn. 10% van de bevroagden is volgeling van een andere religie. De resultaten van het kwantificerende onderzoek tonen alvast aan dat religie het goed doet in ons land, dat ontkennen heeft weinig empirische grond. Atheïsten zijn zeker in deze superdiverse urbane contexten dikwijls in de minderheid.

Met cijfers wil men vaak ‘de objectieve werkelijkheid’ aantonen. Toch zijn cijfers niet alles onthullend en verbergen ze een complexere realiteit. Kijken we naar de Statiesstraat

en het hoge percentage van de respondenten (48,5%) dat zichzelf als christen beschouwt, dan denken we automatisch aan ‘autochtonen’ en ‘katholieken’. De realiteit is veel complexer, het grootste deel van deze christenen behoort tot een evangelische kerk en is dikwijls migrant.

In de buurt rond Berchem Station zijn deze evangelische kerken sterk ingebed. Blommaert telt op 5 mei 2011 in de buurt van de Statiestraat in totaal zestien verschillende geloofsplaatsen. Maar liefst elf evangelische kerken en slechtste twee katholieke kerken en drie moskeeën.²⁹ Die evangelische kerken kan je nog eens onderverdelen op basis van de oprichter. Er is één lokale evangelische kerk die in de jaren 1970 werd opgericht door migranten van Canadese oorsprong. Daarnaast zijn er vijf kerken die Afrikaanse roots hebben, drie hebben een Braziliaanse geschiedenis en twee een Latijns-Amerikaanse.

Superdiversiteit en de opmars van de evangelische kerk

Een opvallende evolutie is de relatie tussen nieuwe migratie en de opmars van de evangelische kerken. Die opmars is nauw verbonden met de kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen in migratiepatronen. Migratie wordt opgenomen in de kern van de religieuze praktijken van deze religieuze gemeenschappen.³⁰ Meer nog, migratie is een bepalende factor in de gestage uitbouw van de internationale conglomeraten van deze kerken. In 2011 werden in Brussel meer dan 300 vestigingen geteld en in Antwerpen 112. Vooral in stationsbuurten zijn die nieuwe kerken sterk vertegenwoordigd. In de buurt van Berchem Station³¹ en in de buurt van het Centraal Station in Antwerpen bijvoorbeeld.

In Brussel duiken dergelijke kerken op in de buurt van het Zuidstation. Ook in de buurt van de Brusselse Fortstraat zijn er meerdere evangelische gebedsplaatsen die banden hebben met Brazilië, Spanje en Afrika.

Het is niet alleen opmerkelijk dat de ligging van die kerken aangepast is aan de nieuwe migratiepatronen, ook hun werking is volledig afgestemd op de superdiverse realiteit waarin ze actief zijn. Migratie zit verweven in de kern van de religieuze praktijk en in het businessmodel van deze kerken. Maskens³² interviewde een Latijns-Amerikaanse en verschillende Afrikaanse predikanten uit het Brussel-se en kwam tot de vaststelling dat de migratiegeschiedenis van die predikanten ook wordt geïntegreerd in hun religieus discours en in hun religieuze praktijk. Zo beschrijft Maskens de motivatie van predikant Diego die werkzaam is in een Spaanstalige gemeenschap vlakbij het Zuidstation in Brussel. De Peruaanse man was in zijn land een broodbezorger en migreerde uit economische overwegingen naar België. Zijn vrouw had eerder in België gewerkt en het koppel kende hier mensen. Toen hij in 1993 in België aankwam, was hij onaangenaam verrast ‘door de afstandigheid waarmee die zogenaamde vrienden hem ontvingen. (...) Daarom legt hij vandaag in zijn kerkgemeenschap de nadruk op solidariteit die nodig is om nieuwkomers te verwelkomen.’³³

Die focus op migratie, superdiversiteit maar ook discriminatie, uitsluiting en armoede is niet alleen te wijten aan het individuele traject van de priester of predikant. Die focus is ook heel duidelijk aanwezig in het hele conglomeraat van kerken. Als voorbeeld nemen we The Redeemed Christi-

an Church of God in de Statiestraat in Oud-Berchem. De verschillende boeken van de pastoor van deze kerk, Mike Chuks Nwanegbo, spelen duidelijk in op de migratierealiteit en de gevoelens van uitsluiting en eenzaamheid die veel van zijn volgelingen meemaken. In zijn boek *Don't write me off, I'm not finished yet!* richt Nwanegbo zich zowel tot zijn volgelingen als tot de staten die hen laten vallen. Hij omschrijft zijn volgelingen als superdivers. Zo draagt hij het boek op '(...) aan al die mannen en vrouwen die, los van hun ras, hun sociaal stigma, hun opinies over mensen en de obstakels die ze tegenkomen in het leven, niet opgeven. Aan alle pelgrims op deze wereld (...)'.³⁴ In het voorwoord van het boek, ondertekend met G.F. Oyor, God-Will-Do-It Ministries Inc., Ibadan, Oyo State, Nigeria wordt meteen de link gelegd tussen de 'migratierealiteit van deze uitgeslotenen' en 'de bijbelse tijden', want ook 'Jephthah is een klassiek bijbels voorbeeld van een "uitgeslotene" die afgeschreven was. Hij was geboren als een bastaard, hij was uit het huis van zijn vader geduwd (...) maar door God werd hij uiteindelijk Israëls leider'.³⁵ De auteur betoogt dat uitgeslotenen niet de top bereiken omdat niemand hen een kans geeft. Een dergelijk discours sluit perfect aan op de leefwereld van de volgelingen en geeft hen hoop op een betere toekomst. Ook zij kunnen uit de ellende ontsnappen en The Redeemed Church is hun partner tijdens die zoektocht naar geluk. Een opvallend element in dit betoog is het verwijt dat de overheid faalt in het bieden van hulp aan de 'uitgeslotenen'.

Het is frappant hoe goed deze kerk zich aanpast aan de superdiverse realiteit van de wijk en de globalisering in het algemeen. Ongeïnformeerde bezoekers zouden kunnen

denken dat dit een puur lokaal gegeven is, dat deze kerk door enkele migranten zelfstandig uit de grond is gestampt. Dat zou een foute conclusie zijn. Meyer³⁶ stelt dat veel van dergelijke evangelische kerken als bedrijven worden gerund door flamboyante pastoors die gebruikmaken van moderne technologie zoals cd-roms, dvd's, internet en sociale media zoals Facebook en YouTube om hun boodschap te verspreiden.³⁷

The Redeemed Christian Church of God is een mooi voorbeeld van een sterk geglobaliseerde organisatie die volop gebruikmaakt van de allernieuwste communicatietechnologieën op een zeer professionele wijze. Volgens de website³⁸ heeft de kerk voet aan de grond in Aruba, België, Kameroen, Iran, Kenia, Liberia, Polen, Sierra Leone, Suriname, Togo, Congo, Kroatië, India, Nigeria, Nederland, Zuid-Afrika, Duitsland, Ghana, Saint Lucia, Togo en Oeganda. Deze kerk is een geglobaliseerde onderneming en dat vertaalt zich ook in de lokale Antwerpse werking. Zo organiseert de kerk vaak mega-evenementen waar een Nigeraanse 'apostel' publieke genezingen tentoonstelt. Deze 'apostel' is binnen deze geglobaliseerde gemeenschap een rondreizend fenomeen, met filmpjes op YouTube, die ook gelijkaardige genezingen doet in de Filippijnen voor een publiek van duizenden volgelingen.³⁹ De preken van de pastoor Nwanegbo staan eveneens op YouTube en op de website van de kerk.⁴⁰

De Berchemse afdeling van The Redeemed Church is ook intern een voorbeeld van superdiversiteit, zo stelt pastoor Nwanegbo. Hoewel de kerk haar roots heeft in Nigeria begeestert ze in Antwerpen volgelingen uit alle hoeken van

de wereld. In totaal komen er volgens de predikant mensen uit 22 verschillende landen samen in de kerk. Nederlands en Engels zijn de meest gebruikte talen, maar sommige mensen spreken ook Frans. Deze laatste groep krijgt tijdens de vieringen een Franssprekende tolk die de woorden van de pastoor vertaalt. De pastoor vindt het gebruik van die drie talen geen probleem, integendeel het is voor hem belangrijk dat iedereen kan deelnemen aan de vieringen.

De kerk is de grootste in zijn soort in Antwerpen en onderhoudt naar eigen zeggen heel goede relaties met de moslims uit de wijk: ‘Zij zijn onze beste vrienden hier’, zo benadrukte de predikant aan Kif Kif. Er is volgens de pastoor sprake van wederzijds respect. Binnen die superdiverse wijk, zo stelt de pastoor, is het volgens hem heel belangrijk dat zijn kerk haar geloof niet opdringt aan een gemeenschap die heel veel verschillende religies aanhangt.

Die aanpassing aan de superdiversiteit van de omgeving zorgt er anno 2013 paradoxaal genoeg voor dat vele kerken uit de Statiestraat verdwijnen. De beschikbare infrastructuur in deze wijk, voormalige winkels die maximaal ruimte bieden voor negentig personen, zijn vandaag te klein voor een viering. Deze kerkgemeenschappen gaan op zoek naar voormalige feestzalen in parochies waar ze een grotere groep van volgelingen kunnen ontvangen.

Superdiversiteit en meertaligheid

De opkomst van superdiversiteit wordt ook weerspiegeld in de ontplooiing van de meertaligheid. Die meertaligheid is

een onvermijdelijk gevolg van de globalisering, de stijgende mobiliteit en migratie en de groei van communicatietechnologieën. Het klassieke voorbeeld dat voor iedereen meteen herkenbaar is, is de wereldwijde opmars van het Engels sinds de Tweede Wereldoorlog. Vandaag is het Engels voor veel mensen een integraal onderdeel van hun leven of ze daar nu bij stilstaan of niet. Reclameboodschappen, films, en tv-series zijn in grote mate Engelstalig. Net als het gros van de cursussen en boeken van de Nederlandstalige universiteiten.

Engels is niet de enige ‘vreemde’ taal die we vandaag opmerken in onze omgeving. In de Wondelgemstraat in Gent tellen we minstens zeven en maximaal elf verschillende talen, van Nederlands, Engels, Turks, Frans, Pools, Spaans, Italiaans, Chinees, Slovaaks tot en met Arabisch en Bulgaars. Blommaert komt in zijn onderzoek in de Statiestraat in Oud-Berchem minstens elf talen tegen en telt maximaal vierentwintig verschillende talen in een en dezelfde straat. Onze wereld is duidelijk een meertalige wereld geworden en in die wereld hebben talen verschillende waarden en verschillende functies. Zo kan in een wijk het Turks lange tijd een dominante taal zijn, en zelfs als een lingua franca fungeren tussen de Turkse mensen en de Bulgaarse nieuwkomers. Dat kan echter even snel veranderen als nieuwe migranten of autochtonen zich settelen in de wijk.

De cijfers van de (sociale) tolkendiensten geven een mooi beeld van die meertaligheid in onze samenleving. Nemen we de cijfers van Ba-bel, de Vlaamse Tolkentelefoon, dan leren we dat in 2012 er een tussenkomst voor 59 verschillende talen werd gevraagd.⁴¹ We lijsten ze op en beginnen

met de talen waar het meeste vraag naar is: Russisch, Arabisch, Turks, Albanees, Bulgaars, Farsi, Dari, Pools, Slovaaks, Spaans, Roemeens, Chinees, Marokkaans, Frans, Koerdisch, Portugees, Hongaars, Pasjtoe, Urdu, Berbers, Somali, Hindi, Aramees, Tsjechisch, Punjabi, Italiaans, Koreaans, Tamil, Tibetaans, Bengali, Roma, Thais, Nepali, Duits, Mongools, Vietnamees, Engels, Swahili, Litouws, Georgisch, Lingala, Peul, Twi, Amharic, Grieks, Azeri, Filipijns, Ghanees, Macedonisch, Rwandees, Assyrisch, Sloveens, Birmees, Dioula, Hebreeuws, Japans, Madingo, Malinke en Zweeds. Al deze talen zijn overduidelijk een illustratie van de superdiversiteit in de samenleving.

Ook hier is een belangrijke analytische voetnoot nodig. ‘Talen’ – de dingen die we bij naam kennen zoals het Nederlands, het Turks of het Engels – hebben een ‘submoleculaire’ structuur zoals gemeenschappen, identiteiten en culturen. De taaldiversiteit gaat hand in hand met dialecten en accenten, stijlen, genres en registers. En dat is van groot belang. Dialecten en accenten in bepaalde talen kunnen bijvoorbeeld het verschil maken tussen goedkeuring of afwijzing van een asielaanvraag.⁴² Een ‘migrantenaccent’ in het Nederlands wordt door velen beschouwd als een bewijs van ‘slecht Nederlands’.⁴³ En wat het befaamde ‘taalprobleem’ in ons onderwijs betreft... Welk Nederlands bedoelt men wanneer men zegt dat ‘allochtonen Nederlands moeten leren’ om te slagen in de school. Het Nederlands dat een bouwvakker nodig heeft om goed en veilig te functioneren op een bouwterrein is niet hetzelfde Nederlands dat nodig is om het huiswerk wiskunde van de dochter te begeleiden. Of om op het oudercontact te snappen wat de leerkracht

Frans of chemie te vertellen heeft over diezelfde dochter. Ieder van ons kent stukjes taal, niemand kent de hele taal. Problemen met 'taal' zijn dan ook doorgaans specifieke problemen, geen algemene problemen.⁴⁴

De aanwezigheid van vele talen heeft op lange termijn tot gevolg dat de buurtbewoners vaak meertalig worden. In de Statiestraat beweert 97,5% van de respondenten meer dan één taal te beheersen en 75% van deze respondenten zegt dagelijks minstens twee verschillende talen te gebruiken. Ook in Brussel (90%) en Gent (92,5%) geeft de absolute meerderheid aan meertalig te zijn en die verschillende talen ook dagelijks in de praktijk te gebruiken. In Brussel zegt 72,5% van de respondenten dagelijks minstens twee verschillende talen te gebruiken, terwijl dat percentage in Gent iets lager ligt, namelijk 67,5%.

Opmerkelijk bovendien is dat die meertaligheid geen bedreiging is voor het Nederlands. Liefst 70% van de bevroegden in de Statiestraat beweerde Nederlands te spreken alsof het hun moedertaal was. 10% verklaart het Nederlands zeer goed te beheersen. 12,5% zegt voldoende Nederlands te kennen om zijn job naar behoren te kunnen uitvoeren. En slechts 7,5% stelt een klein beetje Nederlands te kennen. Opvallend is dus dat 100% van de bevroegde personen op zijn minst een kleine kennis heeft van het Nederlands.

Dit sluit aan bij het langetermijnonderzoek van Jan Blommaert die stelt dat Nederlands effectief als *lingua franca* fungeert in de Statiestraat. Die status van het Nederlands in de wijk blijkt ook uit de antwoorden van de respondenten waarvan 52,5% beweert dat het Nederlands

de taal is die hij het meest gebruikt in de openbare ruimte. Gelijkaardige resultaten zien we in de Wondelgemstraat in Gent. Daar geeft 55% aan dat het Nederlands de taal is die hij het meest spreekt in de wijk. In Brussel zien we, niet zonder verrassing, een andere realiteit. Daar fungeert het Frans als lingua franca. 67,5% van onze respondenten beweert Frans te spreken in de wijk. Het Nederlands wordt slechts door 7,5% gebruikt als eerste taal.

We zijn met zijn allen, vaak op een onbewuste manier, meertalige actoren geworden. De realiteit is echter nog complexer. We gebruiken immers niet alleen meerdere talen (in de zin van het Engels, het Arabisch of het Nederlands). Ook binnen één taal zijn we meer en meer 'meertalig'. Zo stellen we vast dat autochtone jongeren die opgroeien in een multiculturele buurt vaak het Turks of Arabisch vrij goed beheersen, en dat Turks en Arabisch ook integreren in het Nederlands. Net zoals dat al langer gebeurt met Engelse, Franse en Duitse woorden. Superdiversiteit zorgt dus niet alleen voor meertalige buurten en mensen, die meertalige omgeving weerspiegelt zich ook in 'de eigen taal'. Zo is het geen geheim voor wie met de 'jongerentaal' vertrouwd is dat woorden als *wollah* (ik zweer het op Allah) uit het Arabisch door meer en meer jongeren – of ze nu autochtoon of allochtoon zijn - geïntegreerd worden in hun dagelijks taalgebruik. Veel Turkse migrantenkinderen lardereren hun Turks met Nederlandse en Engelse woorden. Een van de redenen hiervoor is dat hun ouders de Turkse woorden niet kennen voor recente technologische uitvindingen zoals iPods, gsm's...

In tijden van superdiversiteit, zo stellen meer en meer sociolinguïsten, wordt het duidelijk dat het steeds moeilijker wordt om over één taal te spreken (het Engels, het Nederlands...). Zo betogen Jørgensen, Karrebæk, Madsen en Møller van de universiteit van Kopenhagen dat het idee van een afgesloten en begrensde taal zoals ‘het Russisch’, ‘het Arabisch’ of ‘het Deens’ niet meer kan behouden worden. ‘Talen’, zo betogen zij, ‘zijn abstracties. Het zijn socioculturele of ideologische constructies die ontoereikend zijn om het dagelijks gebruik van taal te beschrijven.’⁴⁵ Zij pleiten om taal niet te benaderen als een abstractie, maar te kijken naar het dagelijkse taalgebruik. Doen we dat, dan zien we dat we anders communiceren met onze ouders dan met onze vrienden op Facebook. Net zoals we anders spreken met onze kinderen, met onze baas, ga zo maar door. In functie van de context, gebruiken we een ander repertoire. Logisch. Het Nederlands dat we spreken met een collega of met een professor is doorspekt met een vakjargon dat vaak buitenlandse roots heeft. En het Nederlands dat we gebruiken in een gesprek met de bouwvakker die ons huis bouwt, is een ander jargon. We spreken dan wel allemaal ‘Nederlands’, dat volstaat niet om woorden als ‘de slag’, ‘de scheuten’ en ‘de pas’ uit het bouwvakkersjargon te kunnen begrijpen. In die zin spreken we beter over repertoires dan over ‘talen’. Er zijn vele soorten ‘Nederlands’ en ‘Engels’ en we beheersen die talen nooit volledig. Een Poolse arbeider kan perfect een Nederlands repertoire spreken als hij het heeft over de bouw van een huis. Dat betekent niet dat hij ook grapjes kan vertellen in het Nederlands op café na het werk. Dat zijn twee verschillende vormen van spreken.

Superdiversiteit: het einde van ongelijkheid?

De super in superdiversiteit, zo zou ondertussen al duidelijk moeten zijn, gaat dus niet over ‘super’ in de zin van superleuk, supertof of supercool. Ze verwijst niet naar een realiteit waar alles super is, waar alles rozengeur en maneschijn is. Superdiversiteit is niet iets wat we moeten vieren, aanbidden of romantiseren. Het is de realiteit waarin we leven en het stelt ons voor grote uitdagingen. Het feit dat we allemaal minderheden (aan het worden) zijn, betekent niet dat iedereen meteen ook gelijk is, dat iedereen plots welstellend is en dat de armoede verdwijnt. Integendeel, vandaag zien we dat superdiversiteit de oude ongelijkheden niet opheft, maar nieuwe ongelijkheden introduceert.

Vertovec⁴⁶ legt er de nadruk op, vanaf de introductie van het begrip en in alle latere publicaties⁴⁷, dat superdiversiteit niet alleen slaat op nationaliteit, taal, religie... maar ook op het verschil in status. De status als asielzoeker zonder papieren, de status als volwaardig burger of legaal vluchteling. Superdiversiteit resulteert niet alleen in een gelaagde samenleving: een samenleving waar we verschillende historische lagen kunnen detecteren, maar ook in een gestratificeerde samenleving: een samenleving gekenmerkt door ongelijkheid. In de volgende drie hoofdstukken beschrijven we de bestudeerde wijken als gelaagde en gestratificeerde wijken. In het tweede deel zoomen we in op de relatie tussen superdiversiteit, het gevoerde beleid en ongelijkheid.

2. Superdiversiteit in Brussel: de Fortstraat

Joachim Ben Yakoub

De Fortstraat in Sint-Gillis is een microkosmos van een wereld in mutatie, een wereld waar mensen, ongeacht hun herkomst, steeds nieuwe oplossingen vinden voor gedeelde problemen. Op een creatieve manier slagen de buurtbewoners en -gebruikers er steeds opnieuw in om samen te leven. Mensen uit zeer uiteenlopende landen en continenten wonen dicht bij elkaar. Ondanks de hoge bevolkingsdichtheid, de armoede en de ongelijkheid leven de vele inwoners samen zonder noemenswaardige samenlevingsproblemen.

In dit hoofdstuk analyseer ik hoe Sint-Gillis is uitgegroeid tot een superdiverse gemeente. Om die superdiversiteit in kaart te brengen neem ik de Fortstraat onder de loep. Een voor de hand liggende keuze. Ik pendel nu al meer dan vijf jaar naar Sint-Gillis en beklim dagelijks de Fortstraat op weg naar de Pianofabriek⁴⁸, het cultuurcentrum waar ik werk. Door weer en wind ontmoet ik de stad telkens op een andere manier. Op mijn fiets, in de metro of te voet word ik keer op keer verwonderd door de steeds veranderende stad. Sint-Gillis wordt, net zoals Brussel, demografisch sterk beïnvloed door de globalisering. In wat volgt, ontleed ik het superdivers samenleven in de wijk. Ik start met een historisch en geografisch perspectief. De ligging en de geschiedenis van de wijk zijn immers van cruciaal belang om de dynamiek ervan te begrijpen. Ze maken van de Fortstraat en omgeving een gelaagde en gestratificeerde wijk.

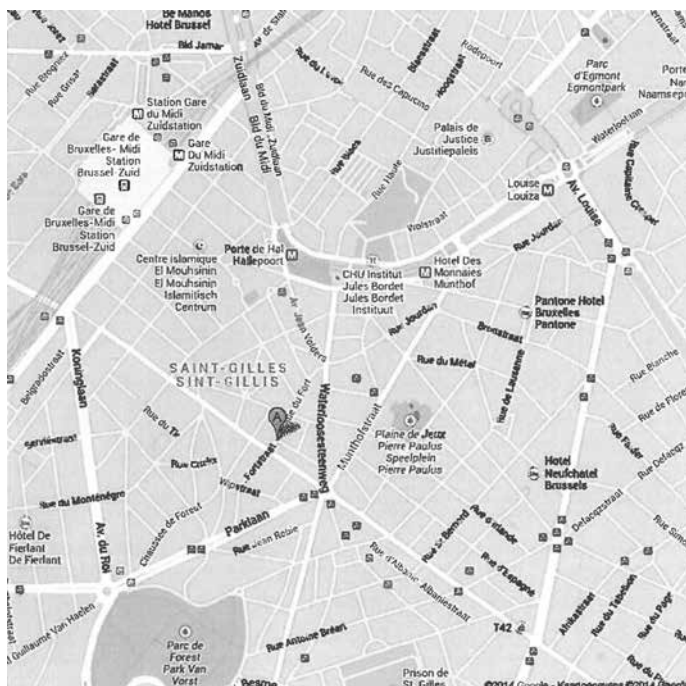
Sint-Gillis en de Fortstraat: een geografische en historische situering

Sint-Gillis ligt ten zuiden van de Brusselse Vijfhoek, op de oostelijke helling van de Zennevallei. Het is een van de kleinste van de negentien gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De gemeente telt bijna 50.000 inwoners. Tegen 2020 wordt een inwonersaantal van ongeveer 55.000 verwacht. Dat is een duidelijke groeiversnelling ten opzichte van de andere Brusselse gemeenten.⁴⁹ Sint-Gillis is niet alleen een van de kleinste Belgische gemeenten, het is na Sint-Joost-ten-Node de dichtstbevolkte gemeente van het land.

De Fortstraat is het middelste been van Laag-Sint-Gillis, naast de Waterlooosesteenweg en de Vorstsesteenweg, ingesloten door de Theodore Verhaegenstraat richting Zuidstation en de Waterlooosesteenweg richting Hallepoort. Het verbindt de 'Parvis' van Sint-Gillis met de hoger gelegen Parklaan. De Fortstraat is een gemengde straat met veel kleine middenstand, veel leegstand en weinig of geen woningen op het gelijkvloers. Als je van de Fortstraat naar beneden loopt langs de Sint-Gilliskerkstraat, heb je een prachtig uitzicht op de Zuidwijk. Een wijk die van essentieel belang is om het functioneren van Sint-Gillis en de Fortstraat te begrijpen.

De bouw van een treinstation in de Zuidwijk midden 19^e eeuw bracht een sterke industrialisatie met zich mee en stimuleerde de verstedelijking van Sint-Gillis, een industrialisatie die ook door de aanleg van het kanaal Charleroi-Brussel werd begunstigd. De hoger gelegen gebieden in de Zennevallei verstedelijkten later, waardoor de rijkere lagen van de samenleving er zich gingen vestigen. Tot van-

daag is de dualiteit tussen Hoog- en Laag-Sint-Gillis voelbaar. In het zeer dichtbevolkte Laag-Sint-Gillis bedraagt de actuele welvaartsindex ongeveer 52% ten opzichte van 83% in Hoog-Sint-Gillis.⁵⁰



Het Zuidstation en de Fortstraat

Stationswijken zijn veelal wijken met een grote concentratie aan migranten. De Zuidwijk is hier geen uitzondering op. Het was er, zoals in de meeste arbeiderswijken, goedkoper wonen dan elders. Waardoor de wijk ook aantrekkelijk was voor minder bemiddelde migranten. Voor de Tweede Wereldoorlog trok het station vooral joodse immi-

granten aan, vaak afkomstig uit Centraal- en Oost-Europa. Zij waren op de vlucht voor de pogroms in eigen land. In de Zuidwijk waren zij vooral actief in de textielindustrie.⁵¹ Het merendeel van deze migranten vluchtte in de loop van de Tweede Wereldoorlog, werd uit huis gejaagd of gedeporteerd. Zij die overbleven, organiseerden zich. Zo is de Union des Progressistes Juifs de Belgique (UPJB) nog heel actief in Sint-Gillis.

Na de Tweede Wereldoorlog was het land verarmd. Fabrieken en woningen waren verwoest. De woningnood en de armoede waren torenhoog. Kortom, het land moest opnieuw worden opgebouwd en dat was voor de Zuidwijk niet anders. Er werd van de gelegenheid gebruikgemaakt om ook de sporen opnieuw aan te leggen. Het Noordstation werd met het Zuidstation verbonden. De nieuw aangelegde Noord-Zuidverbinding steeg boven de wegen uit en scheidde Kuregem van Laag-Sint-Gillis. De aanwezigheid van het station trok een nieuwe migratiegolf aan en bepaalde grotendeels de nieuwe bevolkingssamenstelling van Laag-Sint-Gillis.

De nabijheid van het station heeft na de oorlog een bepaalde invloed op de constructie van de wijk. De Brusselse arbeiderswijk kleurde na de Tweede Wereldoorlog mediteraan. Deze naoorlogse migranten, deels arbeidsmigranten maar ook politieke vluchtelingen, kwamen veelal met de trein vanuit het zuiden. Het eerste station waar ze in Brussel aankwamen was het Zuidstation. Veel Zuid-Europese migranten vestigden zich bijgevolg in Sint-Gillis. Het was dicht bij de industriezone aan het kanaal én het station was gemakkelijk om te pendelen naar de steenkool- en staalnijverheid in Tubize en Charleroi.

Naast Spaanse en Portugese gastarbeiders en ondernemers streken ook Italianen neer. De meerderheid van de 'Italianen' in Brussel zijn voornamelijk afkomstig uit het zuiden van Italië, onder meer veel Sicilianen.⁵² In 1946 ondertekende België een akkoord met Italië om Italiaanse gastarbeiders naar België over te brengen die hoofdzakelijk in de mijnen tewerkgesteld werden. De instroom van Italianen in de Zuidwijk was niet alleen het gevolg van deze beslissing op nationale schaal, maar ook een direct gevolg van de mijnramp in Marcinelle. Tijdens die ramp lieten 262 mensen het leven, waarvan meer dan de helft Italianen. Begrijpelijk dat heel wat Italianen naar Brussel trokken.

Een nieuwe migrantengolf kwam aan vanaf het midden van de jaren 1960 en ook dat was het gevolg van een nationale beslissing. In 1964 diende België een officiële aanvraag in om buitenlandse arbeidskrachten uit Marokko en Turkije aan te werven en in 1969 en 1970 werden bilaterale aanwervingsakkoorden ondertekend met Tunesië en Algerije. De Turken kwamen aan met de trein vanuit het oosten. Het eerste station waar ze in Brussel toekwamen was het Noordstation. Vandaar dat er in Schaarbeek en Sint-Joost een sterke concentratie van mensen met een Turkse origine woont. De Marokkaanse migratie heeft zich in Brussel voornamelijk in de 'eerste gordel' gevestigd, dus ook in Sint-Gillis. De Marokkaanse gastarbeiders kwamen voornamelijk uit het Rifgebergte in de noordelijke provincie Nador, uit steden zoals Berkane, Nador, El Hoceima en Oujda, en vestigden zich in Laag-Sint-Gillis.

Niet alleen gastarbeiders kwamen via het vernieuwde station Sint-Gillis binnen, ook politieke vluchtelingen arriveer-

den er. Migranten uit Spanje en Portugal, op de vlucht voor Franco en Salazar, de regerende fascistische regimes en de economische crisis, vonden hun weg naar België. Naast de Basken en de Galliciërs waren de Asturiërs de belangrijkste migrantengroep uit Spanje die zich in Sint-Gillis kwam vestigen. De Portugezen vestigden zich voornamelijk tussen het Van Meenenplein en het Sint-Gillisvoorplein. Zij waren afkomstig uit de noordelijke streek Tràs-Os-Montes. De Italiaanse overheid zag na de Tweede Wereldoorlog de communisten, antifascisten en anarchisten liever als gastarbeiders vertrekken. Ook Marokkanen ontvluchtten de jaren van lood en de dictatuur. De opstanden tijdens de economische crisis van de jaren 1960 werden hardhandig onderdrukt door koning Hassan II. De koning zag de opstandige Berberbevolking dan ook graag vertrekken. Grieken ontvluchtten het kolonelsregime van de militaire junta.⁵³ Al deze migratiestromen, elk met hun eigen geschiedenis, kwamen samen in Sint-Gillis. Dit zorgde voor verschillende netwerken van linkse socialistische en communistische migranten die ook in Sint-Gillis samenkwamen. Buiten een sporadische samenwerking overstegen deze netwerken vaak het land van herkomst niet. Vooral de Grieken, de Portugezen en de Spanjaarden blonken uit in het vormen van gepolitiseerde basisnetwerken en verenigingen. Sommige zijn tot vandaag nog actief in het verenigingsleven van Sint-Gillis.

De komst van de TGV en het ontstaan van superdiversiteit

In de jaren 1960, 1970 en 1980 maakt de stad zich klaar voor moderne stedelijke ontwikkelingen. Brussel is meer

dan de hoofdstad van België. De stad onthaalt de zetels van verschillende internationale organisaties zoals de Benelux, de NAVO, de Europese Commissie, het Europese Parlement, enzovoort. Brussel wil haar internationaal imago waarmaken en wordt een werf zonder duidelijke stedelijke visie. In die periode wordt de eerste tunnel gegraven onder de Fonsnylaan voor de komst van de premetro, de ondergrondse tram van Brussel. Het metronet wordt verder uitgebouwd. De Zuidtorens en bijhorende hotels worden opgetrokken. En de kleine ring groeit uit tot een stadsautostrade. Brussel wil het kruispunt van Europa worden.⁵⁴

Vanaf de jaren 1980 verdwijnen de omliggende industrieën op zoek naar grotere oppervlaktes of door de moordende internationale concurrentie. De tertiaire sector kondigt zijn intrede aan. De Zuidwijk verliest zijn chocoladegeur met de overname en sluiting van de Côte d'Or-fabriek. Ook de Gunther-pianofabriek uit de 19^e eeuw in de Fortstraat, die in haar topjaren meer dan honderd mensen tewerkstelde, sluit eind jaren 1980 de boeken. Nationale en internationale ontwikkelingen herscheppen in die jaren Sint-Gillis.

In de naweeën van de val van de Berlijnse Muur en de eenmaking en uitbreiding van de Europese Unie, komt de TGV in Brussel aan. Brussel wordt dankzij de TGV, de Thalys en de Eurostar verbonden met Keulen, Amsterdam, Parijs en Londen. De komst van de TGV zorgt voor een sterke globale verknoping van de gemeente. De hiermee gepaarde stadsontwikkelingsprojecten zorgen tegelijk voor een trage maar gestage gentrificatie van Laag-Sint-Gillis. Ruimte wordt vrijgemaakt voor de bouw van kantoorcomplexen

voor de privésector. Het gemeentebestuur wil de gemeentekas spijzen door belastingen te heffen op deze kantoren.⁵⁵ De traagheid van dit proces leidt tot de verbrokkeling van het bestaande stadsweefsel en de grondige verloedering van geïsoleerde woonblokken in de Zuidwijk. Vooral de straten die uitgeven op de Fonsnylaan krijgen het hard te verduren en de bewoners wordt het leven onmogelijk gemaakt. De overheid, meer bepaald het toen pas opgerichte gewest, tracht deze evolutie te keren door het ontwikkelen van stedenbouwkundige ontwikkelingsplannen die de omliggende woonwijken en sociale diensten moeten integreren in de stationsdynamiek. Charles Picqué, burgemeester van Sint-Gillis, ziet de kans schoon om van de Zuidwijk een 'klein Manhattan' te maken. Gewestelijke en federale subsidies worden dankzij de cumulatie van de politieke postjes van Picqué gebruikt voor de gemeente. Hij ontwikkelt een zeer uitgebreid netwerk van instellingen en verenigingen die gedeeltelijk door de gemeente worden gesubsidieerd. Picqué is er zo in geslaagd om eerst in Hoog-Sint-Gillis en later ook in Laag-Sint-Gillis een meer begoede middenklasse aan te trekken.

De komst van de TGV en de kantoorbouw hebben verschillende gevolgen, onder meer vastgoedspeculatie, onteigening en sociale verdringing. De werken leiden tot een degradatie van het mediterrane sociaal weefsel in Laag-Sint-Gillis. Buurtwinkels en andere kleine middenstanders vertrekken. De Spaanse cafés, eethuizen en tavernes sluiten een voor een. De wijk verliest haar volks karakter. Sommige huizen staan nu nog steeds leeg en verloederen. Enkele zaken worden overgenomen door Portugezen, Marokkanen,

Afrikanen of Brazilianen. Maar het overgrote deel is weg, op zoek naar betere en betaalbare oorden. De zuiderse Spaanse sfeer in Laag-Sint-Gillis heeft plaatsgemaakt voor een zekere kosmopolitische sfeer, grootstedelijkheid en superdiversiteit.

Het Zuidstation, Sint-Gillis en haar bewoners: een snapshot

Wanneer we Sint-Gillis binnenwandelen via het metrostation Sint-Gillisvoorplein kan je er niet naast kijken: een graffiti toont een teddybeer met het onderschrift *Immigration is not a crime*. Engels is niet de moedertaal van deze verontwaardigde burger, zijn Brussels engagement is wel duidelijk. Welkom in Sint-Gillis! De migratiegeschiedenis bepaalt overduidelijk het karakter van de gemeente. Sint-Gillis is een gemeente met officieel zo'n 50% niet-Belgen. Naast de al genoemde Spanjaarden, Italianen, Grieken en Marokkanen, zijn vandaag ook Fransen, Portugezen, Polen, Roemenen en Congolezen bewoners van de gemeente. Er zijn de laatste decennia ook meer mensen met een Zuid-Amerikaanse origine, voornamelijk Brazilianen en Ecuadorianen, in Sint-Gillis aangekomen. Migratie na migratie kleurt de gemeente.

Heel wat immigranten zijn ondertussen genaturaliseerd en hebben de Belgische nationaliteit. De 50% 'Belgen' verbergt een veel complexere realiteit. Bovendien wordt Sint-Gillis ook bewoond door mensen die niet ingeschreven zijn in het bevolkingsregister. Deze bewoners komen uit alle hoeken

van de wereld en structureren mee de gemeente. De minderheden vormen de meerderheid in Sint-Gillis. Om een idee te krijgen van de bevolkingssamenstelling, werpen we een blik op het publiek van de Pianofabriek. De Pianofabriek is een open huis en een vrijplaats voor de buurt en de stad. Voor uiteenlopende mensen, verenigingen en evenementen. Enkele voorbeelden? Dienstverlening voor Braziliaanse sans-papiers, een Poolse dansgroep, een feest van Imazighen revolutionairen, een workshop van een Braziliaans sociaalartistiek collectief, een activiteit van een Marokkaanse vrouwenvereniging, een projectie voor Spaanse of Iraanse cinefielen, een etentje voor Palestijnse activisten of een festival voor Koerdische feministen... Je kan het zo gek niet bedenken of het vindt er plaats. De hele wereld is vertegenwoordigd in de Pianofabriek. Uit een publieksonderzoek van 2002⁵⁶ is gebleken dat er op een week tijd ongeveer tweeduizend mensen over de vloer komen met de meest uiteenlopende migratieachtergronden. Marokko, Polen, Italië, Frankrijk, Spanje, Ecuador, Portugal, Nederland, Brazilië, Algerije, Congo, Moldavië, Eritrea, Albanië, Duitsland, Turkije, Vietnam, Griekenland, Rusland, Tunesië, Colombia, Rwanda en Chili zijn de landen die naar voren treden in deze steekproef.

Sint-Gillis heeft vandaag door haar migratiegeschiedenis een relatief jonge bevolking. Het is een gemeente van jongvolwassenen. Een belangrijke groep alleenstaanden, maar ook steeds meer jonge gezinnen met kinderen vestigen zich in de gemeente of slagen erin de gemeente te blijven bewonen. Opvallend is de oververtegenwoordiging van Fransen in Sint-Gillis. Liefst 70% van de officieel geregistreerde

niet-Belgen zijn Europeanen⁵⁷ en de grootste en nog toenevende groep daarvan zijn Fransen. Brussel was altijd al geliefd bij sommige Fransen, hun aantal is de afgelopen twee decennia nog verdubbeld. De oorzaak hiervan is de komst van de TGV. Fransen zijn niet alleen de grootste niet-Belgische bevolkingsgroep van het gewest, maar ook van Sint-Gillis, vooral Hoog-Sint-Gillis. Dankzij de aanwezigheid van kwaliteitsvolle woningen en wijken die veel goedkoper zijn dan in Parijs, dankzij de nabijheid van het Zuidstation en de rechtstreekse verbinding via de Thalys naar Parijs, wordt Sint-Gillis een nieuwe buitenwijk van de Franse hoofdstad. Het is vaak sneller pendelen van Brussel naar Parijs, dan van sommige *banlieues* naar de Franse hoofdstad.

Na de val van de Berlijnse Muur en de verbrokkeling van het Oostblok ontstaat er ook een sterke migratie vanuit Oost-Europa naar Sint-Gillis. Het aantal Polen in Sint-Gillis neemt toe, net als Roemeense inwijkelingen en mensen uit de vroegere Sovjetrepublieken. Het bestaan van een Poolse Katholieke Missie in de Jourdanstraat lokt ook een migratiegolf naar Sint-Gillis. Bussen, auto's, bestelwagentjes komen aan bij de Hallepoort met als enig contactadres de Katholieke Missie. Vanuit de Hallepoort worden bovendien sommige van deze migranten ingeschakeld in de bouwsector. 's Ochtends kan je een file camionetten zien van de Hallepoort tot aan het Sint-Gillisvoorplein die de nieuwe arbeidskrachten komen ophalen. De Poolse eucharistievieringen zijn vandaag uitgeweken naar de Kapellekerk, aan het einde van de Blaesstraat.

Naast Oost-Europese migratie, zien we ook een toenevende migratiestroom vanuit Latijns-Amerika. De Brazili-

aanse – vaak maar zeker niet uitsluitend – clandestiene migranten in Sint-Gillis komen vooral uit twee streken: Minas Gerais en Goiás. Hoewel Brazilië een grote economie werd, is de kloof tussen rijk en arm er nog nooit zo groot geweest. Het vooruitzicht op meer economische slaagkansen en de wil om hoger op te geraken, zorgt voor deze migratiegolf. Voornamelijk naar Amerika en Engeland, maar sinds 9/11 en de aanslagen in Londen in 2005 ook naar Europa en Brussel.⁵⁸ Ook Equatorianen hebben hun weg naar hier gevonden. In 2000 werd in Ecuador de dollarisatie ingevoerd. Dit bracht een zeer sterke inflatie met zich mee, waardoor de precaire middenklasse op korte tijd fors verarmde. Het spaargeld verdween als sneeuw voor de zon. En er kwam een migratiegolf op gang. Naar de VS én naar Europa.

Naast deze nieuwe instroom van gegoede en minder gegoede burgers uit de Europese Unie, Oost-Europa en Latijns-Amerika is er de historische aanwezigheid van Marokkaanse en Portugese huiseigenaars. In de jaren 1970-80 investeerden zij in huisvesting en werden huiseigenaar. Sommige eigenaars verhuren deze woonsten. Vanaf de jaren 1980 stegen de huurprijzen door de instroom van rijke burgers en het ontstaan van een nieuwe lagere middenklasse. Door deze evolutie zien we bij de Marokkaanse en Portugese huiseigenaars een opwaartse mobiliteit. Vandaag kunnen alleen de rijken nog een woning kopen in Hoog- maar ook in Laag-Sint-Gillis. De aanwezigheid van deze rijke klasse in Sint-Gillis vertaalt zich in een heel nieuwe infrastructuur van de gemeente. Maar ondanks de hoge huur- en koopprijzen zijn er nog altijd heel veel armen in Sint-Gillis. Zij wonen dus naast bemiddelde of zeer rijke

mensen. Sint-Gillis is de derde armste gemeente van het Brussels Hoofdstedelijk gewest. Het aantal inwoners dat in heel precare situatie leeft, neemt zelfs toe. Het aantal mensen met een vervangingsinkomen is groot, hun aantal behoort tot de hoogste van het gewest. De werkloosheidsgraad bedraagt meer dan 25%. De werkloosheid bij jongeren loopt op tot 40%. Het aantal gezinnen dat leeft van een leefloon is tot vijfmaal hoger dan in de rest van het gewest. Liefst 40% van de jongeren leeft in een huishouden zonder inkomsten uit arbeid.⁵⁹ Sint-Gillis is niet alleen zeer divers, de gemeente is sterk gestratificeerd. Zeer arm en zeer rijk wonen er zij aan zij.

De bouw van een treinstation en vervolgens de komst van de TGV hebben niet alleen een historische invloed op de stedelijke ontwikkeling van Sint-Gillis en de Fortstraat, ze zorgen tot vandaag voor een constante vernieuwing van de hele gemeente. Het Zuidstation is niet alleen een motor van superdiversiteit voor rijke Fransen en andere eurocraten, het is ook een trefpunt voor minder begoede wereldburgers. Zij nemen wel niet de TGV, maar maken gebruik van de informele transportmogelijkheden. Aan het Zuidstation, tegenover het Ibishotel, is er een solidaire vorm van *covoiturage* ontstaan. Voor slechts vijftwintig euro kan je er in een gedeelde taxi richting Frankrijk rijden. Op twee en een half uur ben je in Parijs. Het Zuidstation is een knooppunt voor deze alternatieve reismogelijkheden op maat van de superdiversiteit.

De opkomst van goedkope vliegtuigmaatschappijen als Ryanair of Wizz Air brengt ook nieuwe migranten tot in Sint-Gillis. Maar dat is niet de enige evolutie. Sommige

migranten migreren tijdelijk. En maken zo gebruik van de dienst ‘bijgestane vrijwillige terugkeer’. Ze boeken slechts een *one way ticket* naar Brussel, goed wetende dat de Belgische overheid het terugticket zal betalen.

In 2011 veranderde op één jaar tijd 17% van de bevolking in Sint-Gillis, ook dit is één van de hoogste cijfers van het gewest. De instroom is vooral van buitenlandse afkomst. Elk jaar verlaat 10% van de bevolking de gemeente.⁶⁰ Voor velen is Sint-Gillis dus een halve of tijdelijke verblijfplaats, een gemeente *de passage*, een van de verschillende ‘thuisen’. Merk op dat het meervoud van het woord thuis nog niet zo goed is ingeburgerd. Onze woordenschat is nog niet aangepast aan de superdiversiteit van onze steden. Migratietrajecten flexibiliseren en worden volatieler. Het is niet langer vanzelfsprekend dat de migrant een determinerend traject aflegt van punt A naar punt B. Dankzij de verbeterde transport- en communicatiemiddelen kan hij kiezen tussen twee verschillende thuisbasisen op twee verschillende continenten.

De gelaagdheid van een gemeente

De Fortstraat zou vandaag een verkeersluwe wandelstraat moeten zijn, maar ze blijft een drukke verkeersstraat voor koning auto. Het is wel een straat met veel voetgangers – meer dan vijfduizend per dag – onderweg naar school, naar huis, naar de winkel, naar het café of naar een van de vele sociale en culturele organisaties en bureaus die er gevestigd zijn.⁶¹ Op zaterdag en zondag is er markt zodat het aantal

voorbijgangers gemakkelijk verdubbelt. De aantrekkelijkheid van de wijk voor de verschillende gebruikers is zijn gelaagdheid. Laag na laag worden de verschillende migraties weerspiegeld in de infrastructuur van de buurt. Sommige zaken verdwijnen snel, andere blijven lange tijd het karakter van de wijk bepalen. Om deze gelaagdheid te begrijpen en te zien, moeten we een historische bril opzetten.

Superdiversiteit en de stempel van het oude Sint-Gillis

De Fortstraat verandert op het ritme van de globalisering: in sneltempo. Wat vandaag is, kan morgen verdwenen zijn. Oude handelszaken en diensten verdwijnen, nieuwe komen in de plaats.⁶² De straat is een afspiegeling van de nieuwe migratie en dat is zichtbaar in de infrastructuur. Deze nieuwe migratievormen verklaren de aanwezigheid van informaticadiensten en digitale openbare ruimten. De migratie vertaalt zich ook in diensten en winkels gericht op een tijdelijk verblijf. Het is een oude wet dat migranten een bijhorende infrastructuur uitbouwen en die infrastructuur kleurt de buurt van de Fortstraat. Vandaag kunnen we die verschillende historische migratielagen nog terugzien in de infrastructuur.

De eerste laag wordt gevormd door de huizen van de autochtone arbeiders en de bijhorende cafés. De infrastructuur, die vaak vele decennia oud is, herbergt vandaag andere bewoners en andere diensten. Zo staan er op het einde van de Fortstraat vier identieke gebouwen in art decostijl. Het zijn sociale woningen gebouwd in de jaren 1920. Vandaag wonen er niet alleen autochtone Belgen, maar ook Marokkanen, Polen, Iraniërs en Italianen.⁶³ Aanvankelijk

woonden er loontrekkenden, nu zijn het meestal mensen met vervangingsinkomens. Huurders kunnen er nog steeds goedkoop wonen, maar klagen over de hardnekkige structurele problemen van het gebouw (vocht, verwarming, noem maar op). De wachtrijen voor sociale woningen zijn ook in Sint-Gillis ontmoedigend lang.

Vele van de oorspronkelijke winkels en diensten die gehuisvest waren in de wijk zijn vandaag vage herinneringen. Chez George, op het Sint-Gillisvoorplein, waar je ooit terecht kon voor de beste mosselen met friet *in town* is niet meer. Tapis Ayaz, een goedkope huishoudwinkel, nam de plaats in van een van de vele cafés in de Fortstraat. Het café Les Colonnes, op de hoek met de Théodore Verhaegenstraat, is vandaag een behangwinkel. In de jaren 1970-80 was het 'doplokaal' gevestigd op de plaats waar nu La Maison des Enfants staat, een kinderdagverblijf. Tegenover het doplokaal was er ook een café waar de stempelaars soms bleven 'plakken'. Politieagenten zaten er ook, zogezegd om de doppers aan te manen niet op café te gaan maar werk te zoeken. Het doplokaal verhuisde later naar de Denemarkenstraat. Aan het einde van de Fortstraat is er ook een Franstalige kleuter- en basisschool. Als je een kijkje gaat nemen bij de kinderopvang of aan de schoolpoort na de schooldag, zie je meteen hoe divers de toekomst van Brussel is.

De mediterrane stempel van Sint-Gillis

Vandaag is de Marokkaanse middenstand het sterkst vertegenwoordigd in de Fortstraat. Waar vroeger een kolen- en aardappelhandelaar was, kan je nu winkelen bij Les

Splendeurs de Marrakech, een van de twee Marokkaanse kruidenierszaken in de Fortstraat. De restaurants Altas Food en Les Délices de Meknès serveren Marokkaanse specialiteiten. Naast de twee kruidenierszaken heb je ook twee verschillende bakkers en twee halal beenhouwerijen. Beide slaggers zijn gehuisvest in de winkels van vroegere autochtone slaggers en die geschiedenis is nog altijd zichtbaar aan de gevels. Op het kruispunt tussen de Fortstraat en de Dethystraat had je vroeger een paardenslager die ook paardenvlees *préparé* verkocht. Op de gevel prijkt nog de naam van die slager ‘Boucherie Chevaline’.



De Spaanse gastarbeiders bouwden na de Tweede Wereldoorlog een sterke infrastructuur uit in Sint-Gillis. Kruidenierszaken, restaurants en cafés zagen het licht, maar ook sociale diensten zoals opvang- en buurthuizen. De Zuidwijk wordt in de jaren 1950-1970 een echte Spaanse wijk met bijhorende tapasbars, *peluquerias* en *panaderias*. Het

Spaans café Oviedo, aan het einde van de Fortstraat, is een van de laatste relikwieën uit het bruisend Spaans stadsleven dat Sint-Gillis rijk was. Oviedo is de naam van de hoofdstad van het prinsdom Asturië in het noorden van Spanje. In de jaren 1960-70 waren de Spaanse migranten in de Fortstraat (én in Sint-Gillis) veel sterker aanwezig. Spaanse verenigingen waren de eerste zelforganisaties die over de vloer kwamen van het gemeenschapscentrum de Pianofabriek in de Fortstraat. Tot vandaag werkt de Pianofabriek samen met La Maison Hispano-Belga om sociale en culturele activiteiten te organiseren. De Baskische organisatie Txalaparta maakte gebruik van de Pianofabriek tot begin jaren 1990, de dansgroep van Centro Galego repeteerde tot voor 5 jaar in de Pianofabriek. In café Oviedo komen regelmatig Spaanse Brusselaars samen die nu naar de rand uitgeweken zijn of vertrokken naar een andere stad.

Als je vandaag zin hebt in ‘authentiek Italiaans’ kan je Le Milano proberen. Al is het moeilijk om over ‘echt Italiaans’ te spreken... Le Milano wordt uitgebaat door Marokkanen. De pizza’s en pasta’s zijn halal en worden op Marokkaanse wijze gekruid. De kapperszaak Infini-Tif in de Fortstraat is het laatste overblijfsel van de Italiaanse migratie in de Fortstraat.

De Portugese migratie is wel nog zichtbaar in de Fortstraat. Op het Van Meenenplein pronkt nog steeds de buste van de Portugese schrijver Ameida-Garrett. Jaarlijks kan je in juni naar de Fatimaprocessie gaan kijken aan de kerk op het Sint-Gillisvoorplein. L’etoile de Villa Pouca in de Fortstraat is een Portugees café waar vooral habitués, niet alleen Portugese klanten, komen voor een pintje of om op de bingo te spelen. Tegenover het zwembad heb je café Can-

to de Veloso. Naast Brasserie Verschuieren heb je café Portugalia. Hoewel oorspronkelijk voornamelijk bezocht door Portugese migranten, vind je nu ook Brusselse arbeiders met de meest diverse origine troost zoekend met een pint aan de toog.

Ook de Grieken vestigen zich in de buurt van het station. Zij het iets hoger, aan het Sint-Gillisvoorplein en aan de Bareel. Al snel openen verschillende Griekse cafés. In de jaren 1970 openen ook diverse Griekse restaurants aan het Bethlehemplein. Het huidige café La Capitale in de Fortstraat was vroeger een Grieks café waar je goed en goedkoop kon eten. Daarna werd het een Spaans cultureel café Isla Negra. Vandaag heeft café La Capitale klanten van diverse herkomst. Maar het zijn hoofdzakelijk arbeiders die er aan de toog hangen.

Superdiversiteit en de snel veranderde infrastructuur

In de laatste decennia zien we opnieuw een wisselende infrastructuur in de wijk als gevolg van de superdiversiteit. In de Fortstraat kan je voortaan in maar liefst drie verschillende wassalons terecht. De wassalons spelen in op de behoefte van de vele buurtbewoners die door hun tijdelijk verblijf niet investeren in een eigen wasmachine. Ook economische motieven spelen een belangrijke rol.

Eén wasserette springt eruit. Wash & Web is een salon dat perfect aangepast is aan de superdiversiteit van de wijk en zich richt tot de armere migranten én de hipsters. In dit wassalon kan je in een gezellige sfeer gratis surfen terwijl je je was doet. Niet alleen combineert het twee interessante functies in tijden van superdiversiteit, het is er bovendien

goedkoop. Je kan zelfs via het internet checken of er een wasmachine vrij is, het voorrecht van de meer begunstigten die thuis een internetverbinding hebben. De minder begunstigten slaan twee vliegen in een klap: ze doen de was en ze kunnen dankzij de gratis wifi in contact treden met vrienden en familie.

Naast zo'n plaatsen waar iedereen komt, zijn er uiteraard ook plaatsen voorbehouden aan welbepaalde doelgroepen. Zo is er een infrastructuur voor de jonge, gegoede klasse – de zogenaamde bobo's en hipsters. Deze plaatsen sluiten vaak een ander – lees armer – publiek uit, net door de kostprijs. Anderzijds zien we een infrastructuur gericht op de nieuwe (tijdelijke) migranten. We schetsen deze toestand aan de hand van de veranderingen die de Brasserie Verschueren onderging.

Brasserie Verschueren. Van supporters- tot bobocafé?

De gentrificatie van de Zuidwijk en de druk van het hoger gelegen hippe en rijkere Elsene is voelbaar tot in de Fortstraat. Een stille getuige hiervan is het wisselende publiek van de Brasserie Verschueren, het vroegere supporterscafé van de voetbalploeg Royale Union Saint-Gilloise. Naast de toog hangt nog steeds een scorebord uit de voetbalcompetitie van de jaren 1950. Zowel het interieur als de gevel zijn door Monumentenzorg beschermd. De zaak ziet er op het eerste gezicht nog altijd uit als in de 19^e eeuw. De familie Verschueren begon in de 19^e eeuw een kleine brouwerij van geuze en kriek. Waar nu het café is, was vroeger een *comptoir de vente*. Je kan er nog altijd een tripel Verschueren drinken.

Maar die indruk van onveranderlijkheid is schijn. De Brasserie was vroeger heel wat ruiger, geëngageerd en uitgesproken links.⁶⁴ Hoewel Dikke Flor, de eigenaar van het communistisch antiquariaat Aurora wat verderop, nog af en toe tapt, is de brasserie de laatste tien jaar heel wat hipper en minder geëngageerd geworden. Het ooit dieprode café trekt tegenwoordig een mix van mensen aan. Een uitgesproken linkse anarchist, een kerkganger die na de misviering een trappist komt drinken, een kunstenaar die inspiratie komt opdoen in het broeierige café of een pendelaar die er 's middags tijdens zijn lunchpauze de 'echte Belgische spaghetti' komt eten. Een blijvende erfenis van de rode cafégeschiedenis is dat je er geen Coca-Cola kan krijgen. Klanten die een cola bestellen zijn habitués, cola is het codewoord voor het drankje dat zij altijd bestellen.

De veranderende samenstelling van het cliënteel is een afspiegeling van de veranderende samenstelling van de buurt. De middenstand in de Fortstraat speelt in op de komst van een meer kapitaalkrachtig, hip en jong publiek. De nieuwe klant van Brasserie Verschuieren is de bobo, de *bohémien bourgeois* die verzot is op bio en vegetarisch voedsel. Biorestaurantjes, hippe cafés en winkels schieten als paddenstoelen uit de grond. In de Fortstraat kan je 's middags bijvoorbeeld een bioburger gaan eten bij Natural Street Food of je boodschappen doen bij Manuka, de biologische kruidenier. Verder is er sinds kort ook een tweedehandsplatenwinkel in de Fortstraat en het vermelde trendy wassalon.

Een deel van deze hipsters is kunstenaar en heeft dus ook nood aan een bijzondere infrastructuur. Hier zien we een historische continuïteit. Sint-Gillis heeft altijd artiesten en

kunstenaars aangetrokken. Die historische aanwezigheid van kunstenaars kan worden verklaard door de combinatie van de (oorspronkelijk) goedkope huizen en de nabijheid van de vijfhoek, van artistieke ontmoetingsplaatsen en van kunstscholen. Victor Horta, de architect van de art nouveau, had bijvoorbeeld jarenlang zijn atelier in Sint-Gillis. Dan kan je vandaag nog opmerken aan zijn invloed op de architectuur, vooral in het rijkere Hoog-Sint-Gillis. Sint-Gillis heeft het grootste aantal artiesten en culturele actoren per vierkante meter van het land.⁶⁵ De leegstaande ateliers hebben er blijvend voor gezorgd dat artiesten zich in de gemeente vestigden. Meestal zijn ze goed verstopt, maar je vindt enkele ateliers van kunstenaars en collectieven in de Fortstraat zoals Constant vzw, een artistiek laboratorium voor nieuwe digitale media.

Een superdiverse en meertalige infrastructuur

Naast de officiële internationalisering die vooral bemiddelde burgers naar Brussel lokt zoals topmanagers, Europese politici en lobbyisten, hebben we in Brussel ook een mondialisering van onderuit. Nieuwe migranten in Brussel zijn voornamelijk afkomstig uit Oost-Europese landen (Polen en Bulgarije op kop), Sub-Saharisch Afrika en Latijns-Amerika.⁶⁶ Ook deze migranten hebben een infrastructuur op maat in Sint-Gillis. In de jaren 1960 telde de Dethystraat alleen een joodse kleermaker en een paardenslager, vandaag vind je er een Tunesische delicatessenzaak, een Equatoriaans volksrestaurant, een mediterrane viswinkel, een islamitische beenhouder, een ‘typisch Brussels café’ en een Braziliaanse snackbar.

Sint-Gillis is niet louter multicultureel, maar is superdivers en dat vertaalt zich dus duidelijk in de infrastructuur. Dat betekent onder andere dat de gemeente de facto meertalig is en dat is zichtbaar in het hele straatbeeld. Het idee dat Brussel een tweetalige stad zou zijn, is absolute fictie. Sint-Gillis is wel een eigentijds Babel. Superdiversiteit resulteert niet zelden in een organische lingua franca: een taal die wordt gebruikt om over de taalgrenzen heen te communiceren. Taaltellingen zijn in Brussel niet toegelaten, maar je kan gemakkelijk stellen dat het gros van de bevolking zich in het Frans uitdrukt. Hoewel het Engels een steile opgang maakt,⁶⁷ blijft het Frans de algemene omgangstaal in de publieke ruimte. De opschriften van de meeste winkels zijn trouwens in het Frans.

Het feit dat het Frans als voertaal wordt gebruikt, betekent wel niet dat dit de enige taal is in de wijk. Je zal meer en meer winkels opmerken met Arabische, Poolse of Portugese opschriften. De eucharistievieringen in de kerk aan het Sint-Gillisvoorplein zijn in het Nederlands, het Frans, het Spaans en het Portugees. Met elk van die talen wordt een specifieke doelgroep aangesproken. De Poolse aanwezigheid gaat ook niet onopgemerkt voorbij. Op het Sint-Gillisvoorplein, net aan de uitgang van het metrostation, heb je een agentschap waar je theoretische en praktische autorijlessen kan volgen in het Frans maar ook in het Pools: *prawo jazdy po I teoria polsku*.

Nieuwe migranten kunnen dankzij een gedeelde taal vaak een beroep doen op de reeds uitgebouwde netwerken en faciliteiten door de naoorlogse mediterrane migratiestromen. Het aanwezige Portugeessprekende netwerk in Sint-Gillis trekt veel Brazilianen aan, vooral via bouwbe-

drijven. De Portugese eucharistievieringen in de kerk aan het Voorplein en de eerste Braziliaanse parochie van de Jezus-Arbeiderkerk in België op de Vorstsesteenweg vormen ook belangrijke aantrekkingspolen. In de vitrine van verschillende winkels zie je bijvoorbeeld de Braziliaanse naast de Portugese vlag hangen.

Ook een groot deel van de Ecuatoriaanse migranten vestigde zich in Sint-Gillis omdat ze kon terugvallen op een Spaanstalig netwerk van cafés, winkels, buurtorganisaties en parochies. Er ontstaan verschillende sociale en culturele verenigingen en een nieuwe middenstand die voor een vorm van onderlinge solidariteit zorgen. Op die manier verankeren de verschillende gemeenschappen zich lokaal, engageren ze zich en ondernemen ze in de gemeente en de wijk waar ze leven.

Naast religieuze instellingen, winkels, cafés en restaurants zijn er ook sociale voorzieningen opgezet door en voor migranten. Femmes Actives du Monde biedt zo culturele activiteiten en sociale diensten aan voor vrouwen met zeer uiteenlopende achtergronden. Ook Konitza, een Albanese culturele vereniging heeft haar eigen kantoor geopend in de Fortstraat. De vereniging zorgt elke donderdagnamiddag voor een gratis sociale permanente in het Albanees, Frans, Nederlands, Engels, Italiaans en Spaans. Iedereen kan er terecht met zijn vragen rond naturalisatie, regularisatie, politiek vluchtelingenstatuut, visum en sociale hulpverlening. De Albanezen zijn in deze geen uitzondering. Al deze sociale instellingen, ook al beginnen ze als een ‘etnische’ instellingen, richten zich op een superdivers publiek.

De infrastructuur van deze nieuwe migratie steunt niet alleen op een etnische basis, de basis wordt door de diverse bevolkingsgroepen gedeeld. Een ander sprekend voorbeeld is de zaak El Mojran. Je vindt er niet alleen de klassieke Marokkaanse kefta en broodjes, je kan er ook terecht voor Braziliaanse gefrituurde specialiteiten. Een Marokkaanse en een Braziliaanse ondernemer hebben solidair besloten de aankoop van een typisch Belgische frietketel te delen om hun respectievelijke specialiteiten klaar te maken. Dit is een mooie metafoor om te benadrukken dat superdiversiteit niet gelijk staat aan meer van hetzelfde of meer ‘multiculturaliteit’. Superdiversiteit is de nieuwe realiteit.

Connectiviteit als structuur

Het wegvallen van grenzen, het ontstaan van nieuwe media en het democratiseren van de internationale reissector leiden ook tot de globalisering van de migratiestromen. Sint-Gillis is een geglobaliseerde gemeente die op alle niveaus verknoopt is met verschillende andere landen, steden en continenten. Die verknoping zorgt voor complexiteit, maar niet voor chaos. Het is die connectiviteit die een heel duidelijke structuur schept in de buurt.

In de plaats van de Superboom, een winkel in de Fortstraat met zeer goedkope kleding, heb je vandaag het Atelier du Web, een digitale openbare ruimte waar je met een spotgoedkoop abonnement een computer kan gebruiken en op het internet surfen. Het atelier geeft op regelmatige basis laagdrempelige informaticalessen aan volwassenen met ge-

ringe digitale kennis en werkt zo aan digitale inclusie. Het Atelier du Web richt zich ook op specifieke doelgroepen: zo heb je digitale alfabetiseringslessen voor Maghrebijnse vrouwen. De telefoon/fax/internetshop in de Fortstraat is overdag gesloten, maar op zo'n honderd meter is er al een *callshop* die niet enkel 's nachts open is. In de Fortstraat vind je bovendien twee verschillende computerwinkels die instaan voor de aankoop, reparatie en verkoop van tweedehandscomputers en -accessoires en zorgen voor herstel, installatie en configuratie van software. De opkomst van deze diensten en winkels speelt in op de behoefte van mensen met een lagere sociaaleconomische achtergrond om zich te verbinden met het wereldwijde web. Deze diensten beantwoorden aan de vraag van nieuwe migranten om transnationale contacten te onderhouden dankzij de nieuwe digitale communicatietechnologieën.

Familie en vrienden, ergens ver weg op een ander continent, zijn dankzij die technologie weer dichtbij. Webcam en *instant messaging* programma's zorgen voor een nieuwe virtuele maar permanente aanwezigheid en nabijheid. Op verschillende plaatsen in de Fortstraat zie je reclame voor Ortel Mobile. Deze provider biedt zeer interessante tarieven aan voor internationale mobiele gesprekken. Tijdens de periode van de hadj, de islamitische pelgrimstocht naar Mekka, geeft Ortel Mobile 50% korting op gesprekken naar Saoedi-Arabië. Met een andere promotie kan je bovendien gratis minuten winnen voor telefoongesprekken naar onder andere Polen, Roemenië of Bulgarije, landen met heel veel migranten in België. Het concurrerende Lycamobile mikt ook op de hogere klasse en biedt promoties aan voor gesprekken naar onder meer de Verenigde Staten.

Sinds kort is er in de Fortstraat ook een filiaal van Moneytrans. Tegenover de voormalige Vietnamese bakkerij Kimmy, zorgt Moneytrans nu voor goedkope geldtransfers tussen verschillende landen en continenten. Dit kan handig zijn voor mensen met een tijdelijk verblijf die zo niet worden verplicht om een Belgische bankrekening te openen. Anderzijds is het ook een efficiënte manier om geld terug te sturen naar achtergebleven familie of om vanuit het land van oorsprong geld toegestuurd te krijgen. In de aanpalende Dethystraat kan je bij de concurrentie terecht. Het Amerikaanse MoneyGram biedt er zijn diensten aan in een Braziliaans kleedje: Munditransfers met drietalige reclame in het Nederlands, Frans en Portugees. *Transferimos a seu dinheiro em segurança.*

Een dergelijke connectiviteitsinfrastructuur duikt steeds opnieuw op als we superdiversiteit zien ontstaan. Het zijn dergelijke telefoonwinkels, internetshops en zaken als MoneyGram die dienstdoen als *facilitators* voor een wereldwijde verbondenheid tussen mensen. Ze zijn de infrastructuur van de veelal armere migranten om wereldwijd te leven. De wereldburger is geen fictie en hij is niet uitsluitend superrijk.

Besluit. Superdiversiteit en verzet

Sint-Gillis is onmiskenbaar een schoolvoorbeeld van superdiversiteit. Het is een geglobaliseerde gemeente waar superdiversiteit de motor is van vrij snelle veranderingen. Die superdiversiteit is een gevolg van globale (val van Berlijnse Muur, nieuwe media, oprichting EU, Benelux...) en lokale

ontwikkelingen (TGV-station, bloei tertiaire sector, Europese inbedding...) op heel veel verschillende schaalniveaus. Die superdiversiteit betekent niet dat alles steeds opnieuw weggeveegd wordt en dat er telkens met een wit blad begonnen wordt. Superdiversiteit groeit in een bestaande context. Superdiversiteit is wel de motor is van vernieuwing, maar de geschiedenis van de gemeente speelt ontegensprekelijk een duidelijke rol in de superdiverse samenleving.

Die gelaagdheid van de stad is nog altijd zichtbaar. De paardenslager is dan wel een halal slager geworden, onder de nieuwe functie is de oude nog steeds zichtbaar. Een bepaalde infrastructuur is inderdaad compleet nieuw en een direct gevolg van het ontstaan van die superdiversiteit. De wassalons, geldtransferbedrijven of de hippe bioshops hebben geen geschiedenis in deze wijk. De vroegere pianofabriek is nu een gemeenschapscentrum, een opleidingscentrum, een cultuurcentrum én een kunstenwerkplaats en heeft dus een heel andere functie in de wijk. Die snelle veranderingen betekenen ook niet dat de infrastructuur haar functie niet behoudt. Denk maar aan de sociale woningen of de kerken. Deze infrastructuur heeft nog altijd dezelfde functie, maar bereikt een heel ander publiek via heel andere talen. De kerken zijn nog altijd religieuze plaatsen, maar ze zijn de facto meertalig en bereiken een verschillend publiek. Brasserie Verschueren lijkt wel hetzelfde café, ook dit etablissement bereikt een heel ander publiek en is niet langer de linkse broeihaard van weleer.

De komst van de bobo's in de Fortstraat leidde niet tot de volledige depolitisering van de bewoners van Sint-Gil-

lis. Sint-Gillis kent een lange traditie van verzet en dat is vandaag eigenlijk niet anders. Het verzet in de Fortstraat is wel getekend door de superdiversiteit. Tot voor kort, kon je bijvoorbeeld stickers in de hele Fortstraat zien met *Liberez Georges Abdallah*. Georges is een Libanese activist die zich had aangesloten bij de Palestijnse verzetsbeweging, maar die bijna dertig jaar geleden door Frankrijk gevangen en opgesloten werd. Het verzet richt zich ook op Europa en de algemene besparingspolitiek. Zo kan je op de rolluiken van Moneytrans rode graffiti lezen met de geëngageerde woorden: *I love austerity* en *Fuck Capitalism*. Een paar voorbijgangers hebben duidelijk laten blijken dat ze niet akkoord zijn met de besparingen opgelegd door de Europese unie.

Vlak naast het uitgestald fruit bij de Marokkaanse kruidenier hogerop in de Fortstraat zie je dan weer een gele poster met een zwarte hand met vier vingers en het opschrift *Rabaa Le silence tue!*. Het is een betekenisvol teken in de actuele Egyptische politieke situatie. Een symbool dat



verwijst naar de solidariteitsbeweging met de honderden activisten die de afgezette president Mohammed Mursi steunden en werden vermoord bij de hardhandige militaire ontruiming van het Rabaa Al-Adawiya-protestkamp.

Op de kerk van het Voorplein zien we dan weer stencil graffiti art die twee kussende nonnen afbeeldt, met het onderschrift *Por El Amor De Dios*. Een artistieke aanklacht van een Spaanstalige tegen de heteronormativiteit van de kerk.



Het verzet in Sint-Gillis is niet alleen geglobaliseerd. Er is ook verzet zichtbaar tegen de superdiversiteit *an sich*. In de Fortstraat had je vroeger een dierenwinkel, Le Zoo de Saint-Gilles, uitgebaat door ‘echte Vlaamse Brusselaars’ – een absolute minderheid. De meerderheid van de Vlaamse Brusselaars zijn tegenwoordig inwijkelingen uit andere steden die in Brussel komen wonen en werken. De eigenaar van de vroegere Zoo de Saint-Gilles maakt er een punt van om zijn vitrine te gebruiken als protestraam. Je ziet een Vlaamse leeuw en een Belgische vlag en daaronder zijn brief aan de inwoners en voorbijgangers met zijn visie op het stedelijk ontwikkelingsplan waar zijn winkel het slachtoffer van werd. Hij vestigt zijn hoop op de N-VA om Brussel Brussels te houden, het geheel nota bene in het Frans geschreven.



Dit laatste verzet ligt niet in dezelfde grootteorde als het eerder aangehaalde geglobaliseerde verzet. Het verzet tegen superdiversiteit krijgt een niet te onderschatten steun

van de nationale en Vlaamse politiek. Deze verzetsvorm staat wel machteloos tegenover de nieuwe ontwikkelingen – in die zin dat het nationalistische inburgeringsbeleid zal falen omdat het nooit de wereldwijde ontplooiing van de superdiversiteit kan tegengaan – het is wel een verzet dat structureel ingebed is. Dit verzet prijkt niet alleen op deze winkelruit van deze vroegere dierenwinkel, maar is ook duidelijk verweven met de politieke structuren, de infrastructuur en de politiek van de stad. Het is een onderdeel van de brede politieke beweging die onder meer in de Vlaamse politiek ten aanzien van Brussel gestalte krijgt. De Vlaamse minderheid in Brussel (de facto nog geen 10% van de totale bevolking⁶⁸) is welbeschouwd een van de best beschermde minderheden ter wereld. Zij wordt politiek vertegenwoordigd door een eigen parlement en een eigen regering, respectievelijk de Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie en het College van de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Hoewel het verzet op de vitrine een stemloos verzet lijkt, is de realiteit enigszins anders. De Vlaamse minderheid voert een minderhedenbeleid tegen andere etnoculturele minderheden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Een politiek vertegenwoordigde minderheid in Brussel vraagt andere niet-politiek vertegenwoordigde minderheden om zich te integreren en in te burgeren. Integreren in wat... is de centrale vraag natuurlijk? Zo'n beleid wil een realiteit creëren, niet bijdragen tot de bestaande realiteit. Brussel is per definitie superdivers, dat is de realiteit en het verzet op de vitrine kan je beschouwen als een uiting van integratiewil in de concrete Brusselse realiteit.

Het andere verzet is een voorbeeld van de superdiversiteit die Sint-Gillis kenmerkt. Het is een beeld van integratie in de wijk. Net zoals de wijk geglobaliseerd is, is ook het verzet geglobaliseerd. Het is niet alleen links, het spruit ook voort uit de concrete migratiegeschiedenis en is tekenend voor de voorgeschiedenis van Sint-Gillis zelf. Dit andere verzet toont Sint-Gillis als een toneel van globalisering. Niet alleen van de rijke wereldburgers, maar ook van de veel minder machtige wereldburgers. Het wordt gevoerd door mensen die gevlucht zijn of moeten vluchten voor een dominante macht. Mensen die vanuit hun nieuwe thuishaven nog steeds in het verzet zitten en zo waarschijnlijk meer impact hebben op het verzet in het voormalige thuisland dan voorheen. Het is ook een vrij ‘onmachtig’ verzet. Onmachtig in die zin dat het verzet wordt gevoerd door mensen die zich in de marge van de samenleving bevinden. Een verzet dat althans in België niet ingebed zit in heel duidelijke machtsstructuren of er door wordt gesteund. Een dergelijk verzet wordt in onze media niet zelden bestempeld als het ‘importeren van conflicten’. Terwijl het nochtans een weerspiegeling is van de wereld waarin we echt leven. Een wereld gekenmerkt door superdiversiteit, globalisering, hypermobiliteit en wereldwijde verbondenheid.

3. Superdiversiteit in Gent: de Wondelgemstraat

Ico Maly

De Wondelgemstraat in Gent heeft een niet al te beste reputatie. Toen ik enkele jaren geleden in een debat zat op de Gentse Feesten werd de Wondelgemstraat meermaals aangehaald als het symbool van het failliet van de multiculturele samenleving. De straat was het bewijs dat moslims macho's zijn, dat hun verkeersetiquette niet aangepast is aan de 'onze' en dat dit een cultureel probleem is. Het Rabot wordt in die verbeelding een buurt waar sluikstorten, drugsgebruik en verkeersonveiligheid de sfeer dicteren. De straat is dikwijls het gespreksonderwerp in de Gentse gemeenteraad. Ze staat niet alleen gekend als een 'slechte' buurt, maar net zoals de Sleepstraat staat de Wondelgemstraat geboekstaafd als een 'Turkse straat'.

De realiteit is nochtans veel complexer dan dat. De Wondelgemstraat wordt steeds meer gekenmerkt door superdiversiteit en dus door snelle veranderingen op maat van de globalisering. De wijk waarover gesproken wordt op debatten is niet langer een 'Turkse' wijk – als het al ooit een 'Turkse' wijk geweest is – maar steeds meer een superdiverse wijk. Die veranderingen beperken zich niet alleen tot de straat maar hebben een impact op de omgeving, het politieke discours en de beeldvorming over de buurt.

De Wondelgemstraat in perspectief

De Wondelgemstraat, het Rabot, het Van Beverenplein en het 20^e-eeuwse suburbane Wondelgem ken ik niet alleen als onderzoeker. Ik woon er en ik ben al tien jaar een intensieve gebruiker van deze buurt. Ik ga er eten, doe er boodschappen bij de slager, de bakker en de kruidenier en ik rij door de straat op weg naar het Gentse stadscentrum. Op zondag ga ik naar de markt op het Van Beverenplein waar ook de Rabotbuurt zijn inkopen doet. Kortom, in de Rabotbuurt breng ik een belangrijk deel van mijn leven door. Bovendien heb ik in deze buurt ook een drietal jaar gewerkt. De ervaring als gebruiker en belanghebbende met kennis als onderzoeker staat me toe om enkele brede ontwikkelingen vanuit een langetermijnperspectief toe te lichten en hun impact ervan te schetsen. Ik zal hierbij niet alleen aandacht hebben voor de Wondelgemstraat. Ik zal ook inzoomen op de relatie tussen de Wondelgemstraat en de bredere omgeving. Ik start met een historisch perspectief. Dat is belangrijk, want de historische constructie van de wijk heeft tot vandaag een invloed op de samenstelling en dynamiek van de wijk.

De Wondelgemstraat en het Rabot

De Wondelgemstraat is een kaarsrechte straat die het Gentse centrum verbindt met de deelgemeente Wondelgem. Ze is een van de belangrijkste straten die de 20^e-eeuwse gordel verbindt met de Gentse binnenstad en is de centrale winkelstraat van de Rabotwijk. Deze wijk en de Wondelgemstraat zijn 19^e-eeuws producten. Vroeger bestond deze wijk

vooral uit moerasrijk gebied. De straat en bij uitbreiding de hele Rabotwijk werden heel planmatig aangelegd in de tweede helft van de 19^e eeuw. In een periode van industrialisatie, mechanisatie en bloeiende textielindustrie.



Dit nieuwe gebied, met zijn verbindingskanaal en het goederenstation Rabot trok al snel een hele reeks bedrijven aan. Onder meer de bakkerijen van de Vooruit, textielbedrijven, katoenspinnerijen, een gasfabriek en de jutespinnerij Filature du Rabot.⁶⁹ De gebouwen van de spinnerij staan trouwens nog overeind. In het zog van die bedrijven volgden de arbeiders. De eigenaars kozen voor maximalisatie en bouwden zoveel mogelijk woningen op een zo klein mogelijke oppervlakte. Het gevolg is dat het Rabot toen al gekend was voor haar grote bevolkingsdichtheid. De vele arbeiders zorgden al snel voor de aanwezigheid van verschillende zuilgebonden organisaties. In 1883 wordt ook de neogotische, nu beschermde, Sint-Jozefskerk gebouwd in de Wondelgemstraat.

Naast de arbeiders woonden er ook rijkere burgers en hogere kaderleden van de bedrijven in de buurt. Hun (gro-

tere) woningen bevonden zich voornamelijk op de Begijnhoflaan, de Bargiekaai, de Gasmeterlaan en de Elyzeese Velden. Ondanks de aanwezigheid van deze burgerij kreeg de Rabotwijk al snel een slechte reputatie. De bewoners werden aanzien als onopgevoede en gewelddadige dronkenlappen. De wijk werd door meer begunstigen toen al getypeerd als een ‘probleemwijk’. Toch groeide de bevolking gestaag en werd het Rabot steeds meer een stadje op zichzelf. Dat uitte zich onder meer in het opduiken van verschillende winkels in de Wondelgemstraat. De Wondelgemstraat zou in 20^e eeuw zelfs uitgroeien tot een van de belangrijkste Gentse winkelstraten. De straat concurreerde in haar hoogdagen zelfs met de Veldstraat en huisvestte meer dan honderd winkels. Door de teloorgang van de textielindustrie en de crisis van de jaren 1970 deelde ook de Wondelgemstraat in de klappen. In het begin van de jaren 1980 werd de hele wijk al erkend als een ‘herwaarderingsgebied’ in de 19^e-eeuwse gordel. Maar ondanks het Herwaarderingsbesluit van 1982 stierf de wijk een stille dood.⁷⁰ Pas op het eind van de 20^e eeuw werd er weer werk gemaakt van de buurt. Een uitgebreid onderzoek wees uit dat er grote ingrepen nodig waren in de wijk. Er was nood aan groen, recreatieve ruimte en sociale woningen. Problematisch was ook het isolement van de wijk die gekneld zit tussen de Blaisantvest – in de volksmond destijds gekend als de plezante vest – en de Gasmeterlaan en Nieuwe Vaart. Het project Bruggen naar Rabot wou de wijk verbinden met de rest van de stad. De Rabotwijk en de Wondelgemstraat maakten deel uit van een stedelijk beleid dat de buurt wou herwaarderen en de leefbaarheid verhogen.

Eerst een Vlaamse wijk, dan een ‘Turkse’ wijk, nu een superdiverse wijk

Tot diep in de 20^e eeuw is het Rabot vooral een (autochtone) arbeiderswijk waar de socialistische, katholieke en liberale zuil heel prominent aanwezig zijn. Na de Tweede Wereldoorlog beleeft de textielindustrie haar laatste grote opbloei. Die opmars is bovendien van relatief korte duur. Vanaf de jaren 1950 begint haar technologische voorsprong te slinken en komt de sector in slecht vaarwater terecht. De bedrijven moeten concurreren op wereldschaal en de technologische vooruitgang noopt tot een verdere ‘rationalisatie’ van de productie. Dat betekent dat (de arbeidsvoorwaarden van de) arbeiders steeds meer onder druk komen te staan. De productiviteit stijgt terwijl de tewerkstelling zienderogen daalt. Het gevolg is dat de textielindustrie een steeds slechtere naam krijgt door de lage lonen en de stijgende werkdruk.⁷¹

Die reputatie vertaalt zich in een gebrek aan werkkrachten. Vanaf de jaren 1960 doet de Gentse textielindustrie daarom een beroep op migranten uit die landen waar België bilaterale akkoorden mee heeft. In 1962 werken zo’n 196 gastarbeiders in de textielbedrijven van het Rabot.⁷² In het begin Italianen en Spanjaarden, vervolgens Algerijnen en Tunesiërs en vanaf 1963 ook Turkse gastarbeiders.⁷³ Door de industrialisatie van de landbouw in Turkije als onderdeel van het Marshallplan zijn veel jonge Turken werkloos en zoeken ze hun heil in het buitenland.⁷⁴

De eerste Turkse migranten in Gent hebben een vrij ‘homogeen’ profiel. Het zijn in grote meerderheid mannen tussen de 25 en 40 jaar, afkomstig uit eerder landelijke ge-

bieden als Emirdag, Piribeyli en Posof. Ze spreken Turks, zijn vaak laag opgeleid en belijden meestal de islam op een niet-orthodoxe manier. Deze gastarbeiders zijn aanvankelijk van plan om na enkele jaren terug te keren naar hun geboorteland, toch beslissen meerdere gastarbeiders om hier te blijven. Ze laten vrouw en kinderen overkomen. Sterker nog, al snel komt er een kettingmigratie op gang van familie en kennissen uit Turkije die ook worden ingeschakeld in de textielindustrie.

Deze migratie kleurt de Rabotwijk. In 1973 wonen 843 'buitenlanders' in de Rabotwijk wat overeenstemt met 6,67% van het totaal aantal migranten in Gent. De wijk verandert in een aantal decennia sterk van samenstelling en structuur. De winkelstraat krijgt het moeilijk door de teloorgang van de textielindustrie, de individualisering en de verhoogde mobiliteit. De zuilen raken hun leden kwijt in de wijk. Er komen wel nieuwe organisaties zoals Turkse vzw's en de moskee in de Rietstraat. Vooral in de jaren 1980 beginnen de Turkse gastarbeiders huizen te kopen in de wijk. Vandaag heeft bijna 50% van de bevolking in de Rabotwijk/Blaisantvest buitenlandse roots, het hoogste percentage op het Gentse grondgebied.

Het Rabot is vandaag met 9.465 inwoners per vierkante kilometer⁷⁵ de dichtstbevolkte wijk in Gent. Mensen zonder papieren, asielzoekers en kotstudenten komen in dit rekensommetje niet voor. De Wondelgemstraat had in 2007 al een bevolkingsdichtheid van 14.761 inwoners per kilometer.⁷⁶ De Rabotwijk heeft niet alleen de hoogste bevolkingsdichtheid van Gent, de wijk heeft ook de hoogste werkloosheidsgraad.⁷⁷ Bovendien wonen behoorlijk wat

clandestiene migranten in de wijk. De Rabotwijk is dus niet alleen een gekleurde wijk, het is ook een arme wijk met veel mensen in een preciaire situatie. Ontegensprekelijk de armste wijk van Gent.⁷⁹

Hoewel de wijk vandaag nog altijd doorgaat als een ‘Turkse wijk’ is de realiteit veel complexer. Kijk naar de origine van de geregistreerde bewoners. De wijk telt 22,4% bewoners met Turkse roots. Dit percentage is bovendien al enkele jaren aan het dalen. De belangrijkste nieuwe groep die zich vestigt in het Rabot zijn Bulgaarse migranten. Vanaf 2007, het jaar dat Bulgarije lid wordt van de Europese Unie, zien we een steile opgang van deze migranten. Hun aantal stijgt van 112 in 2006 naar 285 in 2007. In 2012 maken zij met 805 ingeschreven personen 10,4 % uit van de plaatselijke bevolking. Turken en Bulgaren vormen samen met de autochtonen de drie dominante groepen in de wijk. Dit vertaalt zich ook in het taalgebruik in de buurt dat wordt gedomineerd door het Nederlands, door het Turks en in mindere maar stijgende mate door het Bulgaars.

Die dominantie betekent wel niet dat we over een ‘Turkse’ etnische wijk kunnen spreken, daarvoor is de diversiteit te hoog. Er leven in deze wijk tientallen nationaliteiten samen. Naast de drie dominante groepen zien we mensen uit Slovakije (vaak Roma), Polen, Marokko, Frankrijk, Spanje, Rusland, Ghana en Pakistan. Bovendien is de Rabotwijk een wijk met een hoog verloop, veel mensen verhuizen uit de wijk én in de wijk zelf. Kortom, de Rabotwijk is een gelaagde wijk.

1. De basis van de buurt bestaat uit huiseigenaars en winkeliers. En net zoals in Oud-Berchem zijn dit vooral

autochtonen en allochtonen met Turkse roots. De autochtonen zijn niet alleen arbeiders zoals vroeger, ook studenten, pas afgestudeerden en oudere mensen leven in de wijk. De allochtonen met Turkse roots hebben heel wat woningen gekocht in de jaren 1980 en bewonen die. Toch verhuizen meer en meer allochtonen naar de 20^e-eeuwse rand rond Gent en vestigen ze zich in Wondelgem of Mariakerke. Hun woningen verhuren ze vaak aan nieuwe migranten.

2. In de 21^e eeuw komen nieuwe migranten aan in de buurt. In het bijzonder Bulgaren. Sommigen spreken 'een' Turks wat meteen een voordeel is om te functioneren in de Rabbotwijk. Dat betekent niet dat de relatie tussen mensen met Turkse en Bulgaarse roots meteen ook optimaal is. Dat betekent wel dat het Turks een communicatiemiddel wordt voor Bulgaarse migranten en Turkse winkeliers. Hoewel het Turks nog een dominante taal is in de buurt, is het onmiskenbaar dat het Nederlands de lingua franca is. Onbekende klanten worden in het Nederlands aangesproken en ook in de publieke ruimte domineert het Nederlands. Nog opmerkelijker is dat het Engels een steile opgang maakt. De taal is handig om te gebruiken in een wijk die diverser wordt, de migranten uit Ghana en Pakistan bijvoorbeeld vormen een potentieel nieuw cliënteel. Maar ook restaurants en kledingzaken grijpen het Engels aan om hun zaak een hipper imago te verlenen.
3. Naast deze drie dominante groepen bemerken we een caleidoscoop van bewoners. Mensen uit de meest uiteenlopende landen en regio's, van Europa over Afrika tot

en met Azië en het Midden-Oosten. Er leven Fransen, Marokkanen, Ghanezen, Slovaken, Polen, Spanjaarden en Russen in de wijk. Dikwijls gaat het om heel kleine groepen, toch kleuren ze mee de wijk. Zo wonen er in de buurt van de Wondelgemstraat volgens de officiële cijfers slecht een vijftigtal Poolse migranten, en iets meer Slovaken. Opmerkelijk is het instabiele karakter van de aanwezigheid van sommige bewoners: ‘de buurtconcentraties van deze groepen vertoonden gedurende het laatste decennium een jojob patroon.’⁷⁹ Dat patroon zie je bijvoorbeeld bij de Slovaakse bewoners, hun aantal schommelt sinds 2005 tussen 1,2% en 2%. Een gelijkaardig patroon zien we bij de Poolse migranten die hier voornamelijk vertoeven als tijdelijke gastarbeiders. Ze werken in de bouw of worden ingezet door grote multinationals.

4. Een vierde groep bestaat uit de gebruikers van de wijk die vaak afkomstig zijn uit de rand van de stad. Twee grote categorieën. Sommige gebruikers zijn effectieve gebruikers in de zin dat ze winkelen, op restaurant gaan, de gebedsplaatsen bezoeken of naar school gaan in de wijk. De andere groep gebruikt de Wondelgemstraat om naar de stad Gent te gaan en daar te werken of zich te ontspannen. Voor deze laatste groep is de Wondelgemstraat een doorgangstraat.

Een superdiverse infrastructuur

Ondanks haar superdiverse bevolking is de Wondelgemstraat, net zoals de Sleepstraat, in de volksopinie nog altijd

een ‘Turkse straat’. Die perceptie is het gevolg van de demografische veranderingen die zich ook in de infrastructuur vertalen. In de 19^e en 20^e eeuw waren de verschillende zuilen nog actief met de (autochtone) kruideniers, slaggers en bakkers. Met het verdwijnen van de textielindustrie en de komst van voornamelijk Turkse migranten verandert de infrastructuur van de wijk beduidend. ‘Van de 123 winkels die de gekende invalsweg in de jaren 1980 nog rijk was, resten nu amper de helft’, aldus de dekenij van de Wondelgemstraat. In de ogen van de autochtone gebruikers van de straat staat deze evolutie gelijk met het ‘verval’ van de straat. Een klassiek beeld van dit ‘verval’ vanuit burgerlijk perspectief zien we bij deze groentewinkel.



Sinds de jaren 1990 en vooral sinds 2005 zien we nieuwe demografische evoluties die allemaal – op verschillende snelheden – worden weerspiegeld in de infrastructuur van de wijk. De komst van Turkse winkels mag dan in de volksofinie gelijkstaan met de teloorgang van de ‘ooit zo

mooie straat', dat klopt niet met de realiteit. De winkels in de Wondelgemstraat beantwoorden aan de verandering van de bewoners, maar ook aan het gebruik van de wijk. Het is deze economische rol die de straat heeft gered van de totale leegstand. De wijk is in constante evolutie en beleeft in de laatste jaren een opbloei – die aan de meerderheid van de autochtonen schijnt voorbij te gaan. Zo is er onlangs een heuse professionele Turkse supermarkt geopend, komen er hippe kapsalons en worden er nieuwbouwappartementen opgetrokken. Ook de recent geopende Bulgaarse winkels pakken het professioneel aan.

De historische constructie van de wijk blijft tot op vandaag een dominante factor die het karakter van de wijk en de levensomstandigheden van de bewoners bepaalt. De woon-dichtheid is nog steeds zeer hoog en de woningen zijn vaak klein en oud; de huizen kampen bovendien vaak met structurele problemen en veiligheidsrisico's. Ze hebben vochtproblemen, schimmel, onveilige leidingen en een gebrek-kig sanitair. Verschillende panden zijn ook onbewoonbaar verklaard. Het is de aanwezigheid van deze woningen die onder meer nieuwe migranten aantrekt. Zij worden door hun precare situatie 'gedwongen' zich te settelen in dergelijke woningen.

Toch zien we ook heel wat positieve veranderingen in de infrastructuur. Vooral de toegang van de Wondelgemstraat – het Griendeplein – is in het laatste decennium sterk veranderd. De grote Rabottorens die in de jaren 1970 werden gebouwd, staan vandaag leeg. Naast deze torens staan nu de Katholieke Hogeschool Sint-Lieven en het nieuwe justitiegebouw. Beide gebouwen lokken een pak nieuwe gebrui-

kers naar de wijk. Zo komen er dagelijks 2.000 studenten naar het Rabot, terwijl het nieuw justitiegebouw elke dag 1.700 mensen naar de wijk brengt.⁸⁰ Deze veranderingen weerspiegelen zich in de wijk. Op het Griendeplein en zijstraten mikken zaken zoals Brasserie Den Hoet, broodjeszaak La Pausa en Brasserie De Komeet heel duidelijk op de studenten, de bezoekers van het gerechtsgebouw, én op de buurtbewoners. Ook het Turkse restaurant Goreme schikt zich naar deze nieuwe realiteit en richt zich expliciet op de studentenpopulatie. Je kan er terecht voor Turkse pizza, *döner* kebab, gegrilde gerechten en broodjes, onder meer de klassieker het broodje kapsalon. Dankzij het onlineplatform Don't cook, just eat.be richt het restaurant zich op heel het Gentse. De zaak zet zich in de markt als 'student eethuis - Brasserie. Since 1993'. Deze centrale omschrijving van de zaak bestaat uit drie talen: Nederlands (met een foutje), Frans-Nederlands en Engels. De veranderingen in de wijk zijn als het ware af te lezen van de vitrine. De zaak combineert verschillende talen om verschillende doelgroe-



pen aan te spreken, maar ook om een bepaald imago uit te stralen. ‘Since 1993’ is Engels dat ondertussen wereldwijd goed is en de Amerikaanse studentencultuur weerspiegelt.

De infrastructuur in de wijk verandert met de demografische veranderingen van bewoners en gebruikers. We zien opnieuw verschillende lagen.

1. De eerste en oudste laag bestaat uit twee types. Enerzijds de autochtone zaken die mikken op een autochtoon cliënteel. Anderzijds de autochtone zaken die inspelen op het superdiverse publiek van de wijk. De klassieke autochtone winkels vertegenwoordigen het eerste type. De Belgische keurslager richt zich, zo blijkt uit de afwezigheid van halal vlees, uitsluitend op een autochtoon cliënteel. De Vlaamse muziekwinkel is duidelijk gespecialiseerd in Nederlandstalige muziek van Frans Bauer, Jo Vally en Dana Winner. Turkse muziek is er vooralsnog maar matig te koop. En de pas gepensioneerde schoenmaker, een ‘klassieke Vlaamse zaak’ had een uiteenlopend cliënteel. Zowel Belgen, Turken als nieuwkomers deden een beroep op zijn ambacht.

Het gros van de winkels richt zich op een breed publiek. In de plaatselijke Proxy Delhaize zijn er ook Turkse producten te koop. In die Delhaize is er ook een Western Union-kantoor waar migranten zonder officieel adres geld naar het thuisland kunnen sturen.

Die aanpassingen zijn ook duidelijk op de enige markt in de buurt. Elke zondag is er op het nabijgelegen Van Beverenplein een groentemarkt. Het publiek is superdivers en sommige marktkramers spelen hier op in. Niet

alleen verschijnen er Marokkaanse kramen met olijven, humus en zongedroogde tomaten, ook de Belgische marktkramers passen hun koopwaar aan. Vooral de groenteverkopers weten wat hun superdivers cliënteel wil. Zo is er een marktkramer die twee kraampjes heeft. Niet uit plaatsgebrek... Toen ik onlangs vroeg of hij een bos platte peterselie had, antwoordde hij mij verrassend: ‘Hier heb ik krulpeterselie, de platte peterselie ligt aan de overkant, want zij koken daarmee’. En inderdaad. De grotere stand, waar ook altijd meer volk staat, heeft een aangepast assortiment met Turkse paprika’s, honingmeloenen in plaats van watermeloenen en platte peterselie.

2. Een tweede laag bestaat uit de winkels die de oude én nieuwe doelgroepen bedienen in de wijk. Zij richten zich op de sociaal zwakkeren. Die laag bestaat uit verschillende goedkopere zaken met huishoudapparatuur en voedingsmiddelen. De namen van de winkels blinken vaak uit in duidelijkheid zoals Euro Anticrisis. Uiteraard vinden we ook belwinkels terug en ongeveer alle nachtwinkels verkopen telefoonkaarten om goedkoop naar het buitenland te bellen. Ook de grote multinationals zoals Wibra, Kruitvat en Zeeman spreken het minder gegoede cliënteel aan.

Geen gebrek aan kapperszaken, in de Wondelgemstraat tellen we er maar liefst vijf. Ze worden veelal uitgebaat door mensen met Turkse roots. Opmerkelijk is ook een geheel aan ‘Turkse winkels’: de oude en de nieuwe slager, verschillende bakkerijen, groentewinkels en winkels met (goedkope) huishoudapparatuur. Maar er zijn ook Turkse vzw’s – theehuizen waar vooral Turkse

mannen samenkomen om te praten en sport te bekijken op televisie. De verschillende (professionele) gokbureaus die opduiken in de straat pikken een graantje van de gokgekte mee. Er is ook een Jordaanse slager die expliciet in het Arabisch adverteert en zo dus een andere niche van buurtbewoners en gebruikers aanspreekt dan de Turkse slagers.

Een opvallend element in het huidige straatbeeld is de Bulgaarse bevolking met Bulgaarse cafés en Bulgaarse kruidenierszaken. Deze zaken nemen de plaats in van de vroegere goedkope Turkse winkels. De Bulgaarse nieuwkomers worden gretig ingezet door Turkse koppelbazen, niet meteen gekend voor hun goede arbeidsvoorwaarden. Resultaat? De Bulgaren willen snel als zelfstandige beginnen en doen dat vrij professioneel, de belettering op onderstaande winkelruit is daar een voorbeeld van. Het zijn winkels die meteen aangepast zijn aan de superdiverse realiteit. De winkels richten zich op de aanwezige Bulgaarse migranten. Zo prijzen



ze ‘typisch zelfgemaakte Bulgaarse gerechten’ aan via foto’s op de vitrine. Ze spreken dat cliënteel ook aan in het Bulgaars. Bovendien zijn ze perfect ‘geïntegreerd’ in de superdiverse omgeving waar ze opereren. Dat wordt duidelijk in het dominante opschrift van de vitrine in vlekkeloos Nederlands ‘Bulgaarse producten’.

Het wordt nog complexer. De winkel mikt bijvoorbeeld ook op de aanwezigheid van Zuid-Amerikaanse migranten. Dat leren we uit de reclame van Ortel Mobile die aan de vitrine uithangt. De affiche is in het Spaans en in het Nederlands opgesteld en afficheert de kosten per minuut voor een telefoongesprek naar volgende landen: Bolivia, Brazilië, Colombia, Cuba, Ecuador en Peru. De affiche richt zich niet alleen door de gebruikte taal, de vlaggen van de landen maar ook door de geportretteerde kinderen heel duidelijk op een Zuid-Amerikaans doelpubliek.

Die vaststelling is interessant. Het wijst op de aanwezigheid van een groep Zuid-Amerikaanse migranten in de Rabotwijk en hoe een relatief nieuwe groep migranten –de Bulgaren – zich meteen aanpast aan de nieuwe superdiverse realiteit. Bovendien hebben we hier te maken met professionele reclame wat suggereert dat de omzet van deze telefoonkaarten zich niet beperkt tot één kaart per jaar. Wetenswaardig. Want kijken we naar de cijfers van SumResearch dan zou maar 0,10% van de hele Gentse bevolking Zuid-Amerikaanse roots hebben. De cijfers over de Wondelgemstraat maken zelfs geen melding van de Zuid-Amerikaanse aanwezigheid. Deze poster is een indicator van de aanwezigheid van een groep die (nog) niet opduikt in de statistieken.

3. Een derde laag bestaat uit zaken die een make-over kregen, zaken die inspelen op een breder publiek en niet alleen de economisch zwakkeren die de buurt bevolken. Zo zien we enerzijds een hondentrimzaak, een nieuwe fietswinkel en de verschillende horecazaken aan de ingang van de Wondelgemstraat.

De Turkse winkels van weleer hebben ook een visuele make-over gekregen en nieuwe zaken zijn opgericht zoals de Rabot Market, de Istanbul-bakkerij, de schoenenwinkel ZIZA, de kledingzaak Caballero en de auto-rijkschool Liman. Al deze zaken hebben duidelijk geïnvesteerd in de uitstraling van hun winkel. De gevel van de Turkse auto-rijkschool is afgewerkt in zwart marmer en de auto's waarmee de mensen leren rijden zijn BMW's. Deze rijkschool heeft zo'n succes dat de klassieke 'autochtone' rijkschool even verderop op zoek ging naar een Turkssprekende instructeur.

Vroeger verkochten deze winkels hoofdzakelijk goedkope Turkse producten, maar vandaag niet meer. De Wondelgemstraat is ver buiten Gent gekend als een winkelstraat waar je goede Turkse ingrediënten kan kopen. Zo komen veel Turkse mensen uit naburige steden en dorpen naar de straat voor de Turkse winkels. In die gemeenschappen is de straat bekend voor de goede slager en de goede bakker net zoals de Sleepstraat bekend is voor de Turkse restaurants. En ook kwaliteitsvolle Turkse restaurants duiken nu op in de Wondelgemstraat. Tot voor kort waren er slechts goedkopere pitarestaurantjes en een fastfood. Vandaag zijn er verschillende restaurants en ook een internationale Turkse keten heeft zich gevestigd in de wijk.

In de brede buurt is er een sterke opwaartse mobiliteit bij de Turken van de tweede, derde en vierde generatie. We zien niet alleen vestigingen van ‘Turkse’ bouwbedrijven en containerbedrijven, maar ook praktijken van Turkse tandartsen, dokters, advocaten en psychologen.

4. De vierde laag bestaat uit de verschillende zaken die zich richten op gebruikers van buiten de wijk. De horecazaken aan het Griendeplein mikken op de bezoekers van het gerechtsgebouw en de studenten van de hogeschool. Maar ook de dameskapper in de Wondelgemstraat dicht bij het Griendeplein spreekt een breder publiek aan. Zowel de naam She Bio Kapsalon en de eigentijdse look van de zaak geven aan dat de Marokkaanse zaakvoerster zich richt op een welstellend cliënteel. Die uitstraling werkt want de zaakvoerster geeft toe dat 70 à 80 % van haar klantenbestand bestaat uit gegoede Vlamingen; dat moet ook wel want de prijzen zijn duur. Dames komen van ver buiten de wijk voor de specialisatie van het kapsalon in het behandelen van vrouwen die chemotherapie kregen. In de buurt worden ook nieuwe, moderne gebouwen gebouwd met een strak design. Woningen voor veelal jonge kapitaalkrachtige autochtonen en appartementen voor een gegoede middenklasse. Andere eigentijdse gebouwen zijn bestemd voor horecazaken of winkels. Het gerucht doet de ronde dat autochtone speculanten woningen opkopen in de buurt.

5. Een vijfde laag bestaat uit religieuze gebouwen. Er zijn een vijftal moskeeën in de buurt die elk een eigen linguïstische groep bedienen. De eerste moskee, in de

Rietstraat – een zijstraat van de Wondelgemstraat – werd opgericht in 1982 en gefinancierd door de buurtbewoners. Vandaag is die moskee – die gehuisvest is een rijhuis – op zoek naar een nieuwe locatie. Net als twintig jaar eerder doet ze hiervoor een beroep op de buurt en de oplettende bezoeker ziet de vele inzameldozen bij de zelfstandigen in de wijk.

De Verenigde Protestantse Kerk in het Rabot aan de Begijnhoflaan richt zich op een heel divers publiek en bereikt dat ook. De geloofsgemeenschap heeft zelfs een multicultureel koor. Uiteraard is er nog steeds een katholieke parochie in de Sint-Jozefkerk en naast die kerk vinden we de evangelische gebedsplaats Rehobôth. Opvallend is dat deze gebedsplaats mensen aantrekt van buiten de wijk. Vooral autochtonen worden er naartoe gevoerd met bussen. Sinds kort is er ook een evangelische kerk in de buurt die voorlopig vooral Afrikaanse mensen aanspreekt. Toen we met dit onderzoek begonnen, was er in de buurt van het Rabot geen Zwart-Afrikaanse evangelische kerk. Die verscheen een week voordat dit boek naar de uitgever vertrok. Aan het Van Beverenplein werd een voormalige nachtwinkel, die eerder een videotheek huisvestte, in snel tempo omgetoverd tot de End Time Divine Chapel met plaats voor een kleine honderd mensen.

De religieuze voorgangers van de verschillende geloofsgemeenschappen ontmoeten elkaar minimum eens per maand in een gemoedelijke sfeer. Over één gemeenschap leeft er wat wrevel, namelijk een christelijke kerk die probeert moslims te bekeren.

6. Een laatste laag bestaat uit het middenveld in deze wijk. De stad Gent en vele middenveldorganisaties investeren al enkele jaren in de wijk en bepalen mee de kleur van de wijk. Zo was de Stedelijke Integratiedienst jaren gevestigd in de Kaprijkestraat. Dat is lang niet alles, het project Bruggen naar Rabot zet zich in voor de toegankelijkheid van de wijk, natuurgebieden en open ruimten. Op het domein van de voormalige gasfabriek en telefoonmaatschappij Alcatel wordt al enkele jaren De Site⁸¹ uitgebaat. Dit tijdelijk initiatief bestaat uit meer dan tien projecten. Minivolkstuintjes, een stadsakker, een stadsboerderij, een speelterrein, een voetbalterrein, een ontmoetingscontainer, een stadsimkerij... Naast het installeren van een groene zone in deze dichtbevolkte wijk heeft het project sociaaleconomische en participatieve doelstellingen. Zo bevoorraadt de stadsakker zowel de mede-eigenaars als het sociaal restaurant de Torrekens. De site heeft ook een eigen cateringgroep die vooral bestaat uit Turkse vrouwen. Deze voorheen vaak geïsoleerde vrouwen uit de wijk zijn vandaag belangrijke actoren in het nadenken over de toekomst van de wijk.⁸² Het project rond de site is heel belangrijk anno 2014 want het heeft grote impact op de toekomst van de wijk. Zo werden achthonderd nieuwe woningen gepland op de voormalige Alcatel Bell-site, en is – onder andere op advies van dergelijke participatiegroepen – dat aantal vandaag herleid tot vierhonderd.⁸³ Zo blijft er ruimte voor het noodzakelijke groen in de wijk.

De wijkinfrastructuur en haar veranderingen weerspiegelen duidelijk de demografische en historische evoluties in

de buurt. De Sint-Jozefparochie kwam er in de 19^e eeuw met de verhuis van arbeiders naar het Rabot. De moskee in de Rietstraat is het gevolg van de migratie van Turkse gastarbeiders. De protestantse kerk zag het licht in het begin van de 20^e eeuw dankzij de inwijking van Nederlanders naar Gent in het begin van de 20^e eeuw. Die Nederlanders stichtten in 1926 de Rabotkerk, vandaag richt de kerk zich op een superdivers publiek. Zo lezen we op de website:

‘De Protestantse Rabotkerk is een open en gastvrije kerk, stevig verankerd in de Arteveldestad. Zij staat bekend als levendige, veelkleurige en geëngageerde gemeenschap met een zeer pluriforme samenstelling waaronder veel kinderen. De kerkdiensten zijn daarvan een afspiegeling en hebben een levendig, persoonlijk en aansprekend karakter.’⁸⁴

De infrastructuur uit zich duidelijk in verschillende historische lagen, sommige zijn recent en onderhevig aan snelle veranderingen, andere blijven lange tijd onveranderd. Ook de demografische veranderingen leiden tot infrastructurale veranderingen. En beide veranderingen zorgen voor veranderingen van de gebruikers van de buurt.

Van Emirdag Köftecisi tot Selale Restaurant

De opwaartse mobiliteit van de Turkse Gentenaars in de wijk gaat samen met de opkomst van volwaardige restaurants in de buurt. Is de Wondelgemstraat vooral gekend voor de kwaliteitsvolle Turkse winkels, dan is dat niet zo voor de restaurants. Tot voor kort kon je er alleen een

Turkse snack of een Turkse pizza eten. Maar vandaag zijn er ook Turkse restaurants die alle klassieke Turkse gerechten opdienen: güvec, iskender, grill- en visschotels. Zo streek er een franchise neer van de internationale keten Cigköfitem.⁸⁵ Deze internationale restaurantketen verkoopt een klassiek Turks gerecht, namelijk cigköfte: een rauw vleesgerecht gemaakt van lams-of rundsvlees. Daarnaast openden op korte tijd twee köftecisi: Orhan Usta en Emirdag Köftecisi⁸⁶ met een klassieke Turkse grill op kolen en een fraai beslagen koperen schouw. Wij focussen op die laatste zaak. Emirdag Köftecisi ging open in de Wondelgemstraat vlakbij de kerk.



Aanvankelijk was het een kleine zaak met een modale inrichting. Op tafel een plasticen tafelkleed, een grote doos gedroogde biber, peper en zout en een doos Kleenex. De zaak had succes dankzij de grill maar ook dankzij de verse Turkse kip, de linzensoep, de herderssla, de bulgur, de Turkse rijst enzovoort. Grootmoeders keuken tegen heel

democratische prijzen. De zaak trok een hoofdzakelijk Turks cliënteel aan, ook al omdat er enkel in het Turks gecommuniceerd werd. Menukaart, personeel, vitrine... het restaurant was eentalig Turks. De prijs-kwaliteitver-



houding maakte dat er snel Ghanese, Nederlandse, Marokkaanse en Vlaamse klanten stonden aan te schuiven. En dan ging de zaak plots dicht. Om in de Wondelgemstraat opnieuw open te gaan. Nu onder de naam Selale Restaurant. De naam toont meteen het nieuwe profiel van het restaurant: hij bestaat uit een Turks woord (*Selale*) en het Nederlandse of Engelse woord Restaurant in plaats van het Turkse *restoran* of *lokanta*. *Selale* is Turks voor waterval (achter in het restaurant staat een heuse waterval). Het promotiebord op het voetpad is nog wel Turks, de rest van het restaurant is duidelijk meertalig. Zo ook voor het naambord: naast Selale Restaurant staat ook Fish Food, Doner Kebab and many more.

Dit bewijst dat de eigenaar zich bewust is van de superdiversiteit in de wijk. Met de mix van drie talen bereikt hij een groot deel van de buurtbewoners. Het gebruikte Engels is ook tekenend voor de ‘voortuitgang’, voor de modernisering en de klasse. Het restaurant is kosmopolitisch, het toont dat het ‘mee met zijn tijd is’. ‘s Avonds baadt de voorgevel in het schijnsel van de felgekleurde led-verlichting. Eenmaal binnen, word je ondergedompeld in een heel andere sfeer dan in het vroegere restaurant Emirdag Köftecisi. De ruimte is fraai gedecoreerd met artisanale spiegels, een fontein, nieuwe stoelen en tafels, een speciale machine om verse *ayran* (een Turkse yoghurt drank) te maken ... Drie vrouwen met kleurrijke hoofddoeken verzorgen de bediening. De menukaart is meertalig, alle gerechten zijn vertaald in het Nederlands, vaak in een lichtjes verminkt Nederlands. Zo wordt de klassieke Turkse herderssla vertaald als boerensla. Niemand van het superdiverse publiek neemt daar

aanstoot aan. Hoewel het personeel vooral Turks spreekt, spreekt de vrouw die de bestellingen opneemt voldoende Nederlands om zowel de autochtonen, de Ghanezen als de Marokkanen te begroeten, te bedienen en de bestelling te noteren. Superdiversiteit zorgt voor het toenemend belang van het ‘Nederlands’. Dat Nederlands is een Nederlands dat volstaat om de praktische dagdagelijkse handelingen uit te voeren in het restaurant. De eigenaar van de zaak is perfect meertalig en maakt een praatje met elke klant.

De Wondelgemstraat en haar randstadgebruikers

De band van de randstadgebruikers met deze wijk is uiteenlopend en verdient een woordje uitleg. De Wondelgemstraat werd lange tijd alleen gebruikt door de bewoners van de Rabotwijk, vandaag is de relatie wijk-gebruiker complexer. In de relatie van de rand van de stad met de wijk onderscheiden we twee gebruikerstypes. Je hebt de mensen die de straat louter gebruiken als verbindingsweg tussen de randstad en het Gentse stadscentrum. En je hebt de mensen van en buiten de wijk en zelfs buiten Gent die de Wondelgemstraat bezoeken voor de winkels, restaurants of andere diensten. Het eerste gebruikerstype neemt dagelijks de Wondelgemstraat om te gaan werken in het centrum of om zijn vrije tijd in het Gentse centrum door te brengen. Dit straatgebruik creëert conflicten met sommige bewoners of plaatselijke wijkgebruikers. Sommige bewoners beschouwen de Wondelgemstraat als een straat om te flaneren en om gezien te worden. Niet zelden worden

auto's dubbel geparkeerd om te laden en te lossen of iemand op te pikken. De straat is de plek bij uitstek om een praatje te slaan of om een nieuwe auto te showen. En dit *m'as-tu vu*-gedrag is een doorn in het oog van de gebruikers die de straat beschouwen als een doorgangsweg. Het levert niet alleen conflicten op, het zorgt ook voor racistische vooroordelen bij de randstadgebruikers die tot voor kort vooral autochtonen waren. Bovendien beschouwen sommige autochtonen dergelijk gedrag als typisch Turks. Een culturele uiting die strookt met de 'verkeersetiquette'.

Dit 'storend' gedrag is het onderwerp van verschillende vragen in de Gentse gemeenteraad. De culturaliserende logica zit impliciet verweven in deze klachten. Toch hebben we hier twee afzonderlijke conflictsituaties in het gebruik van de openbare ruimte en dat wordt minder opgemerkt. De wijkbewoners gebruiken de straat als een winkelstraat zoals de Veldstraat, namelijk een straat waar men flaneert en rondhangt. Dit gebruik komt echter al snel in conflict met het gebruik van diezelfde straat als een doorgangsbied. Bovendien gebruiken maar weinig autochtone randstadbewoners die straat ook als een shoppingstraat, dat versterkt uiteraard de culturaliserende blik. Het is door dit conflict dat de 'slechte naam' van deze straat groeit bij een deel van de publieke opinie.

In de laatste jaren zijn er niet alleen veranderingen in de Rabotwijk, maar ook in de rand van de stad. Ik focus even op Wondelgem, een van de wijken in de 20^e-eeuwse gordel die grenst aan de superdiverse gebieden rond het Van Beverenplein en het Rabot. Na de Tweede Wereldoorlog werden braakliggende delen van Wondelgem verkaveld. Zo

werd het klassieke suburbane project Parkstad IV opgezet. In deze buurt vinden we klassieke kavels met gemengde bebouwing: rijwoningen, alleenstaande woningen en kleine appartementsblokken. Deze wijken werden vooral in de jaren 1960-70 volgebouwd. De woningen hebben vaak een voor- en achtertuin. De oorspronkelijke bewoners beginnen geleidelijk aan hun huizen te verkopen en de Wondelgemse wijken beginnen steeds meer te kleuren. Bovendien worden er ook nieuwe kavels aangelegd. Beide buurten krijgen een instroom van diversiteit.

Kijk ik naar de straat waar ik woon, dan zien we ook een geleidelijke instroom van die diversiteit. Toen ik er net kwam wonen, liet een buur weten dat ik het huis nooit mocht verkopen aan een 'vreemdeling' als ik het ooit zou verlaten. In deze randstad duikt dus een gelijkaardige discours op over 'diversiteit' als in de volkswijken van weleer. De verstedelijking van de randstad is iets wat angst inboezemt voor sommige oorspronkelijke bewoners. 'Laat de stad maar in de stad,' zoals een andere buur het ooit zei. De diversiteit neemt geleidelijk toe in de straat. Zowel in de appartementen, in de rijwoningen als in de alleenstaande woningen nemen Turkse, Poolse en Marokkaanse migranten hun intrek.

De cijfers uit *Migrant zkt Toekomst* tonen zeer duidelijk aan dat behoorlijk wat mensen met Turkse roots de Rabotwijk achter zich laten en verhuizen naar de 20^e-eeuwse randstad. Er is onmiskenbaar een duidelijke daling van het percentage Turkse bewoners in de Wondelgemstraat en de Blaisantvest. Daarnaast zien we een gestage toename van

Bulgaarse migranten van de eerste generatie in deze wijken. Kortom. Er is een concrete toename van de diversiteit in de 20^e-eeuwse gordel en in deelgemeenten zoals Wondelgem. De groei van de Turkse middenklasse vertaalt zich in een diversifiëring van de randstad. Belangrijk om in het achterhoofd te houden is dat het label ‘Turks’ heel diverse mensen beschrijft in deze randstad. Hoogopgeleide universitaires van de tweede en derde generatie Turken die zich opgewerkt hebben via een eigen bouwfirma, interculturele koppels of koppels van de eerste met de tweede of de derde generatie Turken, gelovigen, atheïsten, sommigen met Belgische nationaliteit, anderen niet, enzovoort.

Deze verkleuring van de 20^e-eeuwse gordel heeft ook effecten op de relatie tussen de rand van de stad en de Wondelgemstraat. Zowel autochtonen als allochtonen uit de randstad vinden een groter aanbod in de Wondelgemstraat dat voldoet aan hun behoeften. Dat impliceert dat de Wondelgemstraat ook voor de suburbane bewoners niet langer een doorgangsgebied is, maar een straat wordt waar ze inkopen doen, iets gaan eten of naar de moskee gaan. Een uitbreiding van de stedelijkheid.

Besluit. Een gelaagde en geglobaliseerde buurt

Hierboven hebben we een buurt in verandering geschetst. De demografische en historische veranderingen zijn niet alleen zichtbaar in de infrastructuur van de wijk, ze leiden ook tot een nieuwe interactie tussen de omliggende wijken. We zien dat de wijk niet alleen het toneel is van superdiver-

siteit, we kunnen de wijk en de dynamiek in de wijk maar volledig begrijpen als we ze in een geglobaliseerd en historisch perspectief plaatsen. De Wondelgemstraat en de Rabotwijk zijn geen lokale wijken met een lokale dynamiek. Het zijn ook geen Turkse wijken, maar complexe, geglobaliseerde wijken. Op een lokale, maar ook op een internationale schaalgrootte. Net zoals alle superdiverse wijken zijn deze wijken ook het onderwerp van beleid en strijd.

De hele buurt is een kind van de industriële revolutie. Vanaf het prille begin is de wijk globaal. De technologische vooruitgang maakt een einde aan de huisweverijen. De huisactiviteit wordt vervangen door de bouw van fabrieken in een voorheen onontgonnen gebied. Omdat de mobiliteit nog beperkt is, bouwen de fabrieksbazen verschillende woonblokken voor de arbeiders. Zo zijn er niet alleen minder pendelaars, ook de controle van de werkgevers op de arbeiders wordt makkelijker. Meer nog, de woningen dienen als investeringskapitaal voor de verdere uitbouw van de fabrieken. En de woningen zorgen op hun beurt op voor de nodige buurtwinkels. Zo wordt de Wondelgemstraat geleidelijk aan een belangrijke winkelstraat.

Na de Tweede Wereldoorlog worden de textiel fabrieken vrij snel heropend. Maar de teloorgang van de Gentse textielindustrie is nakend. In de jaren 1950 moet ze concurreren op een internationale markt met de nieuwste machines. Die concurrentieslag ligt aan de basis van een stijgende arbeidsproductiviteit en lagere lonen. Heel wat autochtone Gentenaars bedanken hiervoor en de textielbaronnen kijken uit naar andere landen voor werkkrachten. Naar Turkije bijvoorbeeld waar de werkloosheid hoog is

door het Marshallplan en de import van tractoren (die veel arbeidskracht overbodig maakt). Resultaat: veel Turken zijn bereid om te migreren naar ons land.

In de jaren 1980 kan de Gentse textielindustrie niet langer opboksen tegen de wereldwijde concurrentie en verliest ook de Wondelgemstraat geleidelijk aan status. De wijk kreunt onder het negatieve imago. De gastarbeiders hebben ondertussen hun familie laten overkomen en beschikken over voldoende geld om de vaak krottige en goedkope woningen te kopen in de Rabotwijk. Zo ontstaat er een markt en mogelijkheden voor Turkse kruideniers, slaggers en bakkers. De Wondelgemstraat verandert van uitzicht en een Turkse middenklasse gedijt er de volgende jaren en decennia. Vandaag zoekt een deel van die middenklasse een woning in de 20^e-eeuwse gordel. Ze kopen een huis van babyboomers die verhuizen of ze bouwen in een van de vele nieuwe verkavelingen. Ondertussen verhuren ze hun huizen in de Wondelgemstraat aan de nieuwe migranten die vanaf de jaren 1990 en zeker sinds het nieuwe millennium aankomen in de Rabotwijk. Deze nieuwe migratie is een duidelijk gevolg van de globalisering. Mobiliteit en communicatie nemen een hoge vlucht, institutionele veranderingen komen en gaan. Na de val van de Berlijnse Muur en in het begin van de 21^e eeuw komen ook Russische migranten aan. De migratie uit Slovakije, Polen en Bulgarije is op haar beurt het resultaat van de toetreding van die landen tot de Europese unie. De globalisering bepaalt de vorm van de migratie. Die is niet per definitie sedentair, er treden meer en meer jojo-effecten op. De migratie uit Bulgarije vormt hierop een uitzondering. Sinds 2006 zien we een toename van Bulgaarse migranten die vrij snel eigen winkels en ca-

fés uitbaten. Dat is een uitweg voor de vaak slechte arbeidsomstandigheden bij een deel van de Turkse middenklasse waar ze worden tewerkgesteld. Superdiversiteit groeit onbetwistbaar in een neoliberale context en dat wordt ook duidelijk in de wijk. De wijk is arm, dichtbevolkt en kreunt onder de ongelijkheid. Er is niet alleen de onderlinge concurrentie, in de wijk zijn ook koppelbazen actief. Net als praktijken die wijzen op prostitutie en drugsverkoop. Er zijn vechtpartijen en er zijn afrekeningen. Toch is de wijk niet onleefbaar is. Sterker nog, de wijk is ongeacht de armoede, de ongelijkheid, de uitbuiting, de povere huisvestingscondities en de ongelijke rechten van vele bewoners opmerkelijk ‘leefbaar’. De Wondelgemstraat is een dorp op zich, weliswaar met een ‘grootstedelijk’ karakter. Je kan de Wondelgemstraat niet vergelijken met de Fortstraat, maar het is duidelijk dat ook hier de opmars van superdiversiteit nu al een onomkeerbare realiteit is.

Het Rabot en de Wondelgemstraat een Turkse wijk noemen, is onbillijk voor de complexe, gelaagde en geglobaliseerde dynamiek die kenschetsend is voor de buurt. De relatief nieuwe Turkse supermarkt maakt dat al duidelijk. De winkel verkoopt naast groenten, fruit en klassieke Belgische en Turkse merken ook heel veel Duits-Turkse producten. Er is in Duitsland een heel grote Turkse gemeenschap en die gemeenschap produceert haar eigen ‘Turkse producten’ die ze ook exporteert. Bovendien biedt de supermarkt ook Marokkaanse en Arabische producten aan. De buurt van het Rabot tot het Van Beverenplein wordt gestuwd door een globale, Europese, nationale, regionale en stedelijke dynamiek. Naast de globale dynamiek ontplooit

het stedelijke beleid zich heel sterk, net als de bloei van het middenveld in deze wijken. De 'leefbaarheid' van de wijk werd verhoogd door projecten als De Site. Het Rabot is in die zin een voorbeeld van de evoluties die andere wijken in Gent, Vlaanderen, België en de hele wereld doormaken. Het is in zo'n wijken dat we moeten experimenteren om met deze steeds veranderende wereld om te gaan. Het is in deze wijken dat we voor het eerst worden geconfronteerd met de toekomst. Hoe die toekomst er zal uitzien, dat bepalen we voor een groot stuk zelf.

4. Superdiversiteit in Antwerpen: de Statiestraat

Jan Blommaert

Er is een lange traditie waarbij men etnisch gemengde buurten graag bestempelt als ‘onleefbaar’. Het feit dat dergelijke buurten – vandaag vind je ze in alle steden – vaak ook socio-economisch erg laag scoren speelt daarbij een rol. Etnische buurten zijn vaak buurten met een bovengemiddeld percentage werklozen, laaggeschoolden en schooldrop-outs; met een onroerend patrimonium dat zich in de onderste regionen van de vastgoedmarkt bevindt, met leegstaande handelspanden en huizen die dringend aan opknapwerk toe zijn.

Diversiteit loopt vaak gelijk met sociaaleconomische maatstaven: de rijkste buurten en de armste buurten zijn vaak concentratiewijken van ‘vreemdelingen’ – een heel ander type weliswaar, maar niettemin. Terwijl de rijke buurten zelden het odium van ‘onleefbaar’ over zich heen krijgen, krijgen de armste buurten dat wel. Het is in de armste concentratiewijken dat stedelijke overheden stadsvernieuwing nastreven, ideeën zoals ‘weerbaarheid’ aanprijzen, hard optreden tegen illegale bewoners en illegale praktijken, armoede trachten te weren uit de buurt – allemaal vanuit het perspectief van de leefbaarheid van dergelijke buurten.

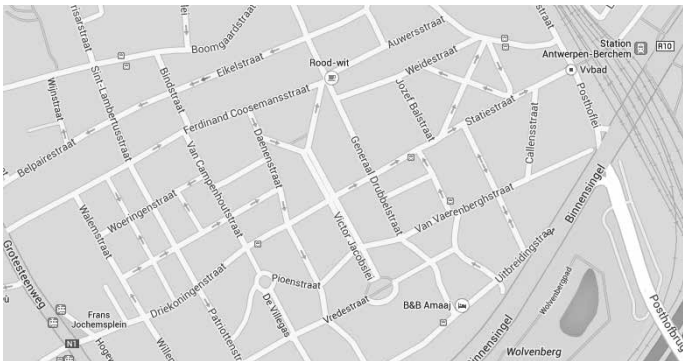
In wat volgt, onderzoek ik een dergelijke arme concentratiebuurt en de ‘leefbaarheid’ ervan. De buurt is Oud-Berchem, het deel van Berchem dat zich situeert rond de as Statiestraat-Driekoningenstraat. Ik ben al vele jaren bewoner

van die buurt en koppel de rol van bewoner al jaren aan die van onderzoeker. De vraag die ik stel is: hoe is het mogelijk dat een zo diverse buurt, die zo'n concentratie kent van reële en potentiële problemen, toch 'leefbaar' is? Meer nog, hoe kan ik het opmerkelijk samenhangende karakter van de buurt begrijpen?

Oud-Berchem

De ruime context is nu geschetst en we kunnen nu op stap doorheen Oud-Berchem.

Wat verder staat een kaartje van het gebied dat we bespreken. Oud-Berchem bevindt zich in het district Berchem, zuidoostelijk van het Antwerpse stadscentrum. De buurt is gelegen langsheen en binnen de Singel en de Ring, en wordt begrensd door de Boomgaardstraat (in het noorden), de spoorweg en het station Antwerpen-Berchem (in het oosten), de Singel (in het zuiden) en de Grote Steenweg (in het westen). De as van de buurt is de Statiestraat-Driekoningenstraat.



Oud-Berchem is historisch een buitenwijk die geleidelijk aan een arbeiderswijk is geworden. Een wijk met een grote bevolkingsdichtheid in een dicht netwerk van kleine straatjes. Er is van oudsher een middenklasse-enclave in de buurt, de Victor Jacobslei waar mooie patriciërswoningen staan. De nabijheid van de Ring en van het station van Antwerpen-Berchem maken van Oud-Berchem een ‘inrijpoort’ tot Antwerpen. In termen van mobiliteit en bereikbaarheid bezit het zeldzame troeven, en dit zal van belang blijken in wat volgt.

In de late jaren 1970 werd Oud-Berchem een migrantenbuurt, meer bepaald een concentratiebuurt voor Turkse migranten. Deze migranten waren overwegend ongeschoolde arbeiders die de goedkope arbeidershuizen kochten, een moskee oprichtten in de Generaal Drubbelstraat, en een aantal kleine winkeltjes – kruidenierswinkels en bakkerszaken – openden. De buurt werd tot de jaren 1990 overwegend bewoond door een oudere autochtone arbeiderspopulatie. En door een allochtone populatie die ook tot de arbeidersklasse behoorde en die de kenmerken van zowat elke migrantengemeenschap in België bezat: hoge en langdurige werkloosheid, ondertewerkstelling, lage inkomens, lage opleidingsniveaus, lage sociale mobiliteit.

Vanaf de jaren 1990 ondergaat de buurt een dubbele demografische wijziging. Enerzijds ontstaat er een – aanvankelijk beperkte – instroom van autochtone jonge gezinnen. Vaak tweeverdieners met een hoog opleidingsniveau, aangehouden door de relatief lage vastgoedprijzen in de buurt. En anderzijds komt een superdiverse instroom op gang. Die instroom is veel sneller met een zeer hoge volatiliteit:

zeer uiteenlopende ‘types’ migranten strijken neer in de buurt. Niet het minst omdat de buurt een uniek gelegen ‘inrijpoort’ is naar Antwerpen en omdat er veel goedkope woningen en voorzieningen zijn.

Vanaf de tweede helft van de jaren 1990 zien we dat de buurt effectief superdivers is. De bewoning vertoont een sterke gelaagdheid:

1. De ‘basis’ van de buurt wordt gevormd door de eigenaars van de woningen die er zelf in wonen. Daarin onderscheiden we twee grote groepen: autochtonen en Turkse migranten. Deze twee groepen staan wel niet stil en zijn niet homogeen. De oudere autochtonen krijgen het gezelschap van (of worden weggedrumd door) meer kapitaalcrachtige, hoog opgeleide jonge autochtone gezinnen met een heel ander leefpatroon (bakfietsen worden deel van het straatbeeld) en met andere politieke en culturele voorkeuren. Ook binnen de Turkse gemeenschap zien we een snelle evolutie van arbeidersklasse naar middenklasse. Dit is een generationeel gegeven – leden van de tweede en derde generatie volgen een hogere opleiding en oefenen nieuwe beroepen uit – én een effect van superdiversiteit zelf.
2. De laag daarboven, zowel in tijd als in dominantie van de buurt, is een eerste golf van superdiverse migranten die zich minstens semipermanent in de buurt vestigt. Een migratiegolf met drie categorieën. Oost-Europese arbeidsmigranten en hun gezinnen, Bulgaren, Roemenen, Russen, Hongaren en zo meer. Afrikaanse asielzoekers en hun gezinnen die vanaf het midden van de

jaren 1990 een vast deel van de bevolking worden. En een derde specifieke categorie van Poolse bouwvakkers, jonge en oudere mannen, die alleen en zeer tijdelijk in Oud-Berchem verblijven, maar wel als categorie een vast gegeven worden. Deze laag bewoont flats en kleinere woningen, vaak verhuurd door Turkse eigenaars.

3. Er vormt zich snel een derde laag die uiterst volatief is. Vooral clandestiene transitmigranten die de buurt gebruiken als tussenstop, onderweg naar elders. Deze groepen zijn op zoek naar een heel goedkope accommodatie – kleine studio's en zelfs matrassenverhuur – en vinden die alweer in de (nu al verbouwde) huizen van Turkse eigenaars uit de buurt. De samenstelling van deze laag is zeer veranderlijk, met grofweg twee grote geografische zones van herkomst: Azië en Latijns-Amerika.
4. Een laatste laag bestaat niet uit buurtbewoners maar uit buurtgebruikers, en ook daarin zien we twee grote groepen. Enerzijds zijn er de autochtone bedienden die de as Statiestraat-Driekoningenstraat als verbindingsroute gebruiken tussen het spoorwegstation en een cluster van bedrijven in de buurt van de Grote Steenweg. Anderzijds is er een spectaculaire toename van wat we voorlopig als 'kerkgangers' zullen omschrijven: mensen die tijdens het weekend deelnemen aan de religieuze activiteiten van de vele nieuwe kerken in de buurt. Deze groep bestaat uit Afrikanen (Centraal- en West-Afrika), Brazilianen en Spaanstalige mensen uit Latijns-Amerika, veelal gezinnen.

De buurt is dus etnisch divers en ook sociaaleconomisch uiteenlopend, met een concentratie van mensen in een uiterst kwetsbare positie. Zowel mensen zonder papieren als mensen in een precaire financiële situatie als arbeiders en lagere bedienden met een onzekere loopbaan. Zij leven samen met een autochtone en allochtone middenklasse die duidelijk welvarend en ambitieus is. De buurt wordt ook gekenschetst door een zeer grote demografische instabiliteit. Met groepen die plots opduiken, en winkeltjes en restaurantjes die openen en kort daarna even plots verdwijnen met achterlating van gesloten en leegstaande winkelpanden. Kortom, de buurt lijkt chaotisch. Maar de buurt is dat helemaal niet, en vanaf dit punt moeten we de echte analyse maken. Ik bespreek achtereenvolgens vier aspecten van verandering die het gevolg zijn van de transformatie van de buurt: van een ‘Turkse concentratiebuurt’ naar een superdiverse buurt.

Een superdiverse infrastructuur

Het is een oud en beproefd gegeven, elke gemeenschap ontwikkelt een infrastructuur op maat van haar behoeften. Dankzij bedrijven, winkels en diensten die inspelen op de noden, eisen en vragen die eigen zijn aan die gemeenschap, en die dus op maat van die gemeenschap ontstaan. Dat is de reden waarom je niet makkelijk echt goedkope kledingwinkels vindt in Brasschaat, maar wel heel makkelijk dure merkkleding.

Een superdiverse en heel onstabiele gemeenschap schept eveneens een infrastructuur. En Oud-Berchem wordt ge-

kenmerkt door een buurtinfrastructuur op maat van de zeer specifieke gemeenschappen die er samenleven. Ik overloop een aantal elementen.

1. De specifieke sociaaleconomische en mobiliteitskenmerken van de derde laag migranten – de superdiverse transitmigranten – scheppen een behoefte aan goedkope winkels voor zowat alles, ook aan voorzieningen voor een cliënteel zonder vaste verblijfplaats. De Staiestraat-Driekoningenstraat telt daardoor een hoog aantal dag- en nachtwinkeltjes, uitgebaat door leden van die migratielaag, die goedkope producten per stuk verkopen. Ook goedkopere ketens zoals Wibra, Zeeman, Kruidvat, en Blokker hebben er vestigingen. Je vindt er ook tweedehandskleding- en huishoudwinkels, winkels van computers en gsm's met hersteldienst en winkels waar goedkope huisraad, gordijnen, dekbedden en matrassen te koop zijn. Goedkoop is de regel. Daarnaast vind je er ook een aantal bel- en internetshops waar mensen zonder internetabonnement goedkoop kunnen communiceren en surfen. Schoolkinderen van deze migranten gebruiken die internetcafés voor studiewerk en huistaken. Wie geen vast adres heeft kan ook geen bankrekening openen, en dat verklaart de aanwezigheid van geldtransferbedrijven zoals Western Union, Ria Money Transfer en MoneyGram, waar je bedragen kan verzenden en ontvangen.
2. De jongere tweeverdieners hebben weinig baat bij winkels die om 18 uur sluiten, want meestal komen ze pas thuis na dat tijdstip. Daarom zijn er twee Carrefour Ex-

press-winkels, een aantal groente- en fruitwinkels en een slagerij met latere openingsuren, en druk bezochte nachtwinkels door deze meer welvarende inwijkelingen. Er is voor deze bevolkingsgroep ook een beperkte maar belangrijke 'elite-infrastructuur' met een *celebrity*-restaurant De Troubadour, een luxekapper Ceulemans, een *boutique* annex bakkerij vlakbij het station, het Cultuurcentrum Berchem en het literaire debatcafé Rood-Wit. Deze jonge en ambitieuze bevolkingsgroep zorgde ook voor een verandering van de buurtscholen. Er zijn twee kleuterscholen, een lagere school en een secundaire school in de buurt, en de inwijking van een nieuwe laag autochtone ouders heeft deze scholen snel getransformeerd van concentratiescholen tot 'kampeerscholen' met een goede reputatie.

3. Een bijzonder belangrijke infrastructuur zijn de nieuwe kerken. Oud-Berchem is zowat het Vaticaan van de diaspora, met niet minder dan zestien evangelische gemeenschappen die actief zijn in de Statiestraat-Driekoningstraat en onmiddellijke omgeving. Het gaat telkens om pinksterkerken met intensieve gebedsbijeenkomsten die ook genezingen en mirakels aanreiken. Deze kerken zijn met uitzondering van enkele eenmansondernemingen volkomen geglobaliseerd en hangen af van organisaties in Nigeria, Brazilië en Latijns-Amerika. In een eerste fase waren ze gericht op mensen uit dezelfde gebieden, maar de meer succesvolle kerken trekken nu een zeer gemengd publiek aan, ze zijn oecumenisch. Deze kerken hebben een bijzonder belangrijke functie als frontlijn-opvangnetwerk voor nieuwe en kwetsbare migran-

ten die er een gemeenschap van vriendelijke mensen ontmoeten. En er naast spirituele bijstand ook materiële hulp krijgen: een plaats om te logeren, een goedkope wagen of huisraad, voedsel, kinderopvang, soms een baan, en zo meer. De kerken zijn vrijwel allemaal behuisd in voormalige winkels en ze zijn doorheen het afgelopen decennium de grootste business van Oud-Berchem geworden. Hieronder een beeld van het visuele karakter van deze kerken.



4. Ook kapsalons zijn een opvallend kenmerk van de buurt. Ze worden uitgebraat door Marokkaanse en Turkse kappers en, op enkele uitzonderingen na, richten ze zich op een uiteenlopend publiek. Je kan bij de Marokkaanse kapper gesprekken gadeslaan tussen een oudere Antwerpenaar, de kapper zelf, en een jonge Poolse bouwvakker. Een Marokkaans kapsalon richt zich vrijwel uitsluitend op jonge Marokkaanse mannen van de hele regio, en staat bekend als een centrum van radicale islamactiviteit.

5. De buurt kent ook een concentratie van restaurantjes en andere sociale ruimten. Onder meer een aantal ‘vzw’s’, ontmoetingsruimten voor mensen met een bepaalde herkomst, meestal Turkse mensen en in toenemende mate ook mensen uit de Balkan. Tot dezelfde categorie behoren ook een aantal ‘*betting shops*’ waar weddenschappen worden georganiseerd en waar je naar sportwedstrijden kan kijken. Ook deze zaken zijn vaak etnisch gekleurd. Dit geldt eveneens voor de drie autochtone cafés in de Statiestraat-Driekoningenstraat. De restaurantjes daar-entegen richten zich op een divers publiek. De eethuisjes zijn vaak Turkse zaken van origine en specialiseren zich in pitta’s en Turkse pizza’s. Deze restaurants zijn ook een pleisterplaats voor de buurtjongeren, doorgaans scholieren van het in de buurt gelegen Atheneum, die er lunchen. Daarom serveren deze restaurants nieuwe gerechten die tot het referentiekader van de regionale jongerencultuur behoren: de legendarische ‘kipburger’ en het indrukwekkende ‘kapsalon’.

6. De buurt vertoont een grote dynamiek in het inspelen op nieuwe bevolkingsgroepen. De permanente aanwezigheid van Poolse bouwvakkers zorgde voor twee relatief grote Poolse voedingspecialzaken en voor de aanwezigheid van zowat elk Pools bier- en wodka-merk in een aantal nachtwinkels. De wekelijkse instroom van honderden Afrikaanse kerkgangers leidde snel tot het opstarten van een tweetal Afrikaanse kruidenierszaken. En hetzelfde gebeurde met de Braziliaanse kerkgemeenschap: binnen de kortste keren kwam er een Braziliaanse superette.

De buurt beschikt over een infrastructuur die zowat alle aanwezige groepen bedient. De meest kwetsbare groepen kunnen een beroep doen op de diensten van zeer goedkope winkels en voorzieningen, en de beter gegoeden hebben ook hun plekjes. Er zijn een aantal etnisch-specifieke gelegenheden – de *vzw's* en *betting shops* – maar het merendeel van de handelszaken richt zich op een zeer breed cliënteel.

En opmerkelijk. Hoewel een aantal winkels in de eerste plaats een eerder arm cliënteel bedient, dienen die winkels evengoed als infrastructuur voor de meer welvarende middenklasse. Een nachtwinkel biedt ook goedverdienende en hardwerkende jonge autochtonen de mogelijkheid om laat op de avond nog een fles wijn, wat bier of tabak te kopen. En de goedkope groente- en fruitwinkels, Turkse bakkerijen en kleine restaurantjes zijn ook voor deze beter begoede groepen een zegen waarvan enthousiast wordt gebruikgemaakt. Een infrastructuur gemaakt voor de armen blijkt dus ook een infrastructuur voor de rijken te zijn. Het omgekeerde is echter niet het geval.

Oecumenisch Nederlands

De meeste handelszaken in de buurt spreken een breed cliënteel aan. Ze doen dat via het Nederlands, en Nederlands is de voertaal in de buurt telkens wanneer men tracht te communiceren met een ruim publiek. Nederlands is het 'oecumenische' taalinstrument in de buurt. Een taalinstrument dat wordt gedeeld door de meeste bevolkingsgroepen. De buurt is vanzelfsprekend uitgesproken meertalig, en wie in de Statiestraat-Driekoningenstraat zichtbare, ge-

schreven taaluitingen telt komt tot minimum elf en maximum vierentwintig zichtbare, uitgestalde talen. Niettemin is het Nederlands volkomen dominant.

Nu moeten we goed weten wat we bedoelen met ‘Nederlands’. De taal bestaat immers in een verbijsterend veelvoud aan vormen in deze buurt, van een verheven standaardtaal, beroepjargons tot een mondjesmaat woorden en uitdrukkingen, uitgesproken met een stevig accent. Veel of weinig Nederlands, correct of fout: het doet er niet toe. Wie een breed publiek wil aanspreken, en dus alle grenzen van diversiteit wil overstijgen in deze buurt, die gebruikt zijn of haar geheel eigen vorm van Nederlands.

Onderstaande foto maakt dit duidelijk. We zien een handgeschreven boodschap op een raam van een winkel met goedkope huisraad, beddengoed en gordijnen, uitgebaat door Turkse mensen. De tekst vermeldt: ‘wie kent dezen persoon en weet waar hij woont’. Onder dit bericht zien we foto’s van een bewakingscamera. Het gaat om een winkeldief en de winkeleigenaars roepen de hulp van de gemeenschap in om hem te vatten. Ze doen dit niet in een correcte, wel in een volkomen begrijpbare vorm van het Nederlands.



Vergelijkbare voorbeelden liggen voor het oprapen in de buurt. Een winkel waar men herstelde huishoudapparaten kan kopen, biedt ‘6 maanden garantie’. In een goedkope kledingzaak prijst men schoenen in ‘egt lede’ aan. Een Braziliaanse kerk noemt zich ‘de Assemblage van God’ – ‘assemblage’ is een mogelijke vertaling van het Portugese ‘assembleia’, wat gemeenschap wil zeggen – en vermeldt dat je een beroep kan doen op de kerkdiensten voor het verhelpen van een reeks kwalen, waaronder ‘benijding’, ‘hoorzitting van stemen’, ‘imigratie’ en ‘wensen van zelfvermoorden’.

Ook het gesproken Nederlands is de voertaal in de buurt, de gesproken varianten duiken op in allerhande vormen. Het overschrijden van de etnische lijnen in zowat elke winkel gebeurt met behulp van het Nederlands. Wanneer een Turkse bakker niet meteen weet wie hij voor zich heeft in z’n zaak, dan wordt die klant aangesproken in het Nederlands. De kleine verkooproutines verlopen vlekkeloos, de enkele woorden die je met de bakker wisselt – ‘een Frans brood graag, jawel doorgesneden, geen zakje nodig’ – worden perfect begrepen en beantwoord. Afwijkingen van deze routines leiden vaak tot een snelle confrontatie met de grenzen van het gekende Nederlands. Zo is een vraag als ‘hoe gaat het nog met de kinderen?’ onbegrijpelijk voor dezelfde bakker die in perfect Nederlands de verkooproutines uitvoert.

Het punt is dat superdiversiteit in Oud-Berchem heeft geleid tot een versterking van de rol van het Nederlands, niet tot een verzwakking ervan. De bijna eindeloze verschillen tussen de mensen in de straat worden communicatief aangepakt door middel van een hele reeks vormen van Nederlands, het meest effectieve taalmiddel voor wie een groot netwerk

en een breed publiek wil aanspreken. Daarbij beseft men zeer goed dat taalkundige correctheid vrij weinig te maken heeft met begrijpelijkheid. Wie een huishoudapparaat laat herstellen in de buurt verwacht heus geen zes manden en weet donders goed dat het om zes maanden garantie gaat.

Nederlands is geneutraliseerd als politiek taalmiddel – het definieert slechts toevallig een deel van de aanwezige groepen – en is een puur instrumenteel taalmiddel. Zo hoor ik mijn Marokkaanse kapper met zijn buurman, een kruidenier herkomstig uit Gujarat, luid praten over wat er die dag in de Gazet van Antwerpen staat. Ook kan je een Poolse man zien praten met een Afrikaanse man over het loon voor een klus. Het Nederlands van beide mensen is, zacht uitgedrukt, verre van perfect. Maar het werkt als middel om communicatielijnen open te houden, relaties te onderhouden, zaken met elkaar te doen, en elkaar te begroeten. Dit oecumenisch Nederlands is een kerninstrument voor de convivialiteit in de buurt.

Opwaartse mobiliteit

Ik heb tot nu toe twee punten overlopen: de wijze waarop superdiversiteit een heel specifieke en flexibele infrastructuur heeft gecreëerd in de buurt, en de rol van het Nederlands als voertaal in deze superdiverse omgeving. Ik verander nu van thema, maar ik kom terug op deze punten.

Een bijzonder opvallend effect van superdiversiteit is de zeer snelle opwaartse mobiliteit van de Turkse gemeenschap. Die

gemeenschap beweegt zich snel van de arbeidersklasse (en zelfs van het lompenproletariaat) naar de middenklasse. Verschillende factoren spelen hierbij een rol. Een eerste factor is de aanwezigheid van een trage en generationele ontwikkeling, waarbij de kinderen en kleinkinderen van de eerste-generatiemigranten nu hogere opleidingen volgen en betere beroepskwalificaties behalen. Er zijn nu artsen, apothekers, tandartsen, advocaten, accountants en productontwikkelaars van Turkse origine in de buurt. Een tweede factor is de instroom van nieuwe superdiverse groepen migranten die vanaf het midden van de jaren 1990 een grote vraag naar goedkope logies creëerde. Kleine studio's, gezamenlijke slaappleaatsen en zelfs matrassenverhuur werden felbegeerd. Vele Turkse huiseigenaars besloten hun woning te verbouwen in die zin. Laagwaardige woningen werden plots zeer lucratieve eigendommen, en de Turkse eigenaars konden soms zelf verhuizen naar groenere randgemeenten zoals Wilrijk.

Zo'n operaties hebben specifieke vormen van deskundigheid nodig. De financiële expertise zoals schattingen, hypotheeken, beleggingen, en bouwkundige expertise wordt verzorgd door de jongere en hoger opgeleide leden van de gemeenschap. Jonge advocaten en accountants die zorgen voor geld en administratieve ondersteuning. En hoewel een belangrijk deel van het cliënteel van deze nieuwe generatie Turkse professionals bestaat uit leden van de eigen gemeenschap, blijft het Nederlands de publieke voertaal. Soms maar niet altijd vergezeld van het Turks. Deze generatie is vlot en vlekkeloos meertalig.

Het tweede type deskundigheid – bouwkundige deskundigheid – vergt meer uitleg. De instroom van nieuwe

migranten schiep naast een nieuwe en lucratieve plaatselijke vastgoedmarkt ook een nieuwe, flexibele en zeer goedkope arbeidsmarkt. In de buurt zijn nu letterlijk honderden mensen op zoek naar een inkomen. Vele mensen zijn laag geschoold, maar anderen bezitten wel degelijk nuttige kwalificaties. Die opportuniteit werd snel begrepen door de Turkse migranten in de buurt en werd aangegrepen als een economische kans om nieuwe ondernemingen op te starten of bestaande te vergroten. Zo werd een klein bedrijf van ruitenwassers een groter bedrijf gespecialiseerd in industriële onderhoudstaken; enkele kleine kruideniers zagen de kans hun zaak fors uit te breiden tot een superette; en een doe-het-zelfzaak groeide uit tot een lokale tycoon in bouwmaterialen.

Superdiversiteit is dus een wezenlijke factor van opwaartse sociale mobiliteit voor de Turkse gemeenschap in de buurt. De ontwikkelingen in de buurt stelden haar in staat zeer snel een emancipatieproces te doorlopen dat zorgde voor welstand en een nieuwe status in de buurt en erbuiten. De aanwezigheid van honderden nieuwe migranten creëerde een kans om de eigen beperkte middelen fors op te krikken door de goedkope arbeid van die nieuwe migranten en hun vraag naar goedkope woonsten. Het is de opwaartse mobiliteit van de Turkse gemeenschap die, naast de instroom van jonge Vlaamse tweeverdieners, de buurt een nieuwe en stevige middenklasse heeft gegeven.

Verhoogde samenhang

Dit brengt me bij mijn laatste punt. Wanneer we alles nu even samen nemen, dan krijgen we een beeld van een buurt met een zeer sterke samenhang. Ondanks de hele reeks verschillen die de buurt kenmerken, zien we een intense sociale samenhang en een grote convivialiteit, vreedzaamheid en onderlinge solidariteit. Laat me beginnen met het schetsen van de samenhang.

De zeer complexe buurtinfrastructuur die ik eerder besprak is de ruggengraat van een heel intensief interactiepatroon binnen de buurt. Zowat iedereen doet zaken met iedereen, en er zijn meer gemeenschappelijke dan gesegregeerde plaatsen. Deze laatste – de vzw's en de dure zaken die zich op de middenklasse richten – worden ruimschoots gedomineerd door een netwerk van buurtwinkels en restaurants dat iedereen bedient.

Het oecumenische Nederlands speelt daarbij een sleutelrol. Het is dat Nederlands dat het schaalniveau van de hele buurt dekt. Alle communicatie die zich niet tot een specifieke bevolkingssubgroep richt, verloopt in het Nederlands. En dat geldt ook voor de relatie van het Nederlands met die andere en veel bekendere oecumenische taal: het Engels. De nieuwe kerken, vooral de Afrikaanse kerken, gebruiken het Engels als voertaal voor hun vieringen. Ook een deel van de advertenties en posters zijn in het Engels. Toch is het duidelijk dat deze kerken meer en meer gebruikmaken van het Nederlands voor werving en propaganda. Omdat ze beseffen dat een aantal potentiële doelgroepen (denk aan Oost-Europese migranten) makkelijker door het Nederlands dan door het Engels worden bereikt. Het is dus

dankzij het Nederlands (hoe beperkt ook) dat de buurtinfrastructuur effectief z'n uiteenlopende doelgroepen kan bereiken.

Resultaat? Zowat alle buurtbewoners doen een beroep op de diensten van de nachtwinkels, de kleine kruidenierszaken, de kappers, de bakkers en de allochtone slagers. Rijk en arm winkelen bij Wibra, Kruidvat en Blokker. De Turkse tandarts behandelt autochtone patiënten en de Belgische huisarts allochtonen. Clandestiene nieuwe migranten helpen bij het laden en lossen van vrachtwagens met bouwmaterialen, vlees en conserven.

In dit complexe netwerk van interacties bestaan heel uiteenlopende belangen. De laat werkende jonge tweeversdieners vinden nog verse groenten en brood na zessen; de nieuwkomers vinden zwaar en laagbetaald werk bij de nieuwe grotere Turkse ondernemingen en komen zo aan een bescheiden inkomen. Die centjes worden onder meer besteed aan de aankoop van goedkope huisraad en huishoudtoestellen in de diverse buurtwinkels en aan het gemeenschapsleven in de kerken. De Turkse ondernemers geraken dankzij een opwaartse spiraal uit de marginaliteit waarin ze decennia lang vastzaten. De oude patriciërswohnungen aan de Victor Jacobslei zijn niet langer het opvallendste teken van opwaartse sociale mobiliteit in de buurt. Het zijn de Turkse advocatenbureaus, zakenkantoren en huisartsenpraktijken die het meer traditionele aanbod van Turkse kruideniers, bakkers en restaurantjes aanvullen.

Convivialiteit als structuur

Superdiversiteit blijkt een voordeel voor de buurt. Deze enorme buurtverandering heeft een omgeving gecreëerd waarin zeer uiteenlopende bevolkingsgroepen aan hun trekken komen dankzij de sterk gediversifieerde buurtinfrastructuur en dankzij de rol van een oecumenisch Nederlands dat als een soort cement de verschillende delen van de buurt met elkaar verbindt.

Taal ontstaat nooit vanzelf en krijgt nooit spontaan een rol en een functie. Taal ontstaat vanuit wezenlijke sociale behoeften en ontwikkelt zich om aan die behoeften te voldoen. Het Nederlands kreeg in deze buurt een cruciale rol uitgerekend omdat de buurt zo verschillend is. Er is geen andere kandidaat voor de rol van lingua franca in de buurt. Engels is volstrekt ontoereikend want heel wat nieuwe migranten blijken het nauwelijks te kennen. Dat geldt ook voor het Arabisch, het Russisch of zelfs het Turks. Geen van die talen domineert de hele buurt. Sommige talen zijn dominant in bepaalde niches – het ligt voor de hand dat een Turkse bakker een Turkse klant in het Turks aanspreekt – maar als je de buurt in haar geheel bekijkt heeft het Nederlands geen concurrenten.

Die voertaal maakt de intensiteit van interacties mogelijk die de buurt kenmerkt. Dankzij die voertaal kan zowat iedereen omgaan met zowat elke andere persoon, en het is door die intensiteit van interacties dat er een schaalniveau ontstaat van gedeelde belangen. Wanneer een Turkse bakkerij sluit, klagen de autochtonen. De tijdelijke sluiting op politiebevel van een Marokkaanse slagerij gaf aanleiding

tot algemeen protest en ongenoegen in de buurt. Een brand in een Turkse superette leidde tot een gemeenschappelijke solidariteitsuitbarsting met de getroffen en. De buurtscholen kunnen rekenen op zeer actieve oudercomités waarin ouders van uiteenlopende origine samenwerken.

Het is dit schaalniveau met gedeelde belangen die de buurt haar samenhang geeft en die zorgt voor een algemene attitude van convivialiteit. Theoretisch zou je een buurt verwachten die kreunt onder de heftige conflicten. Door het niveau van diversiteit zijn er altijd meningsverschillen mogelijk die kunnen leiden tot conflictsituaties. Maar dat gebeurt niet en Oud-Berchem is uitgegroeid tot een heel 'leefbare' buurt. Dat is niet dankzij de individuele attitude van de buurbewoners. Dat is dankzij een effect van structurele aard: convivialiteit in het algemene belang van de buurt. Als we deze buurt willen laten werken voor ons allemaal dan moeten we ons conviviaal opstellen tegenover de anderen. Convivialiteit betekent elkaar z'n ding laten zonder over elk punt onenigheid te zoeken. Het komt erop neer dat je je normaal en civiel kan gedragen in een omgeving en zonder nevenbedenkingen gebruik kan maken van de buurtinfrastructuur. Je voelt je op je gemak in de buurt omdat je die buurt aanvaardt als een vertrouwde habitat, en dat liefst ook zo wil houden.

Nu wens ik daarmee niets te romantiseren en bestaande problemen te verzwijgen of te verbloemen met mijn nadruk op convivialiteit, het aangename, gezellige en vertrouwenwekkende karakter van de buurt. Integendeel. Die problemen zijn er in overvloed. De buurt is statistisch armer dan het Antwerpse gemiddelde. De buurt telt een hoger dan

gemiddeld percentage werklozen en leefloners, een zeer hoog aantal asielzoekers, en heel veel mensen die met een karig pensioen leven. Bovendien zijn er zaken die zich in de onfrisse sferen van drugshandel, clandestiene migratie, zwartwerk en prostitutie bewegen. En ten slotte is deze buurt, zoals gezegd, ook een terrein waarin een informele arbeidsmarkt opereert die gebruikmaakt van de zeer zwakke positie van nieuwe migranten in het organiseren van arbeid voor buitengewoon lage lonen. De buurt is een forum voor sociale uitsluiting en uitbuiting.

Het is net omdat die problemen bestaan, in een bijzonder schrijnende mate, dat ik wijs op convivialiteit als wezenlijke structuur in een superdiverse omgeving. Door die problemen zou je een sociaal kruisvat mogen verwachten, met een op hol geslagen criminaliteit gericht tegen de meer begoeden in de buurt, een heftig en zichtbaar racisme en constante opstootjes en ongenoegen. Het feit dat dit alles afwezig is, is van belang en verdient onze aandacht. De buurt stelt alle stereotypen over dit type urbane omgeving in vraag. Het is belangrijk dat we de mechanismen begrijpen die hiervoor zorgen. En dat houdt in dat we kijken naar de buurtproblemen, maar ook naar de probleemoplossende elementen. Dit is niet enkel van theoretisch belang, maar van zeer groot praktisch en beleidsmatig belang.

Een tijdje geleden kreeg ik bezoek van een goede vriend en zijn gezin. Hij is manager en rijdt in een nieuwe Audi A6, een zeer mooie wagen. We houden een zomerse barbecue, en mijn vriend vertrekt terug naar huis rond 3 uur in de nacht. Terwijl hij weggrijdt, merk ik dat zijn linkerachterband lek is. Ik zet een spurt in en haal de Audi A6 in ter hoogte van

een Turkse vzw in de Statiesstraat. Rond de wagen staan op dat moment al drie stevig gebouwde jonge mannen, gel in het haar, in strakke T-shirts en jeans. Eentje heeft de handtekening van Atatürk op z'n arm getatoeëerd. Heel erg foute gasten, als je de stereotypen gelooft. De jonge mannen bevelen mijn wat bedremmelde vriend dat hij de koffer moet openen, wat hij meteen doet. De mannen halen de krik en het reservewiel uit de koffer, en in enkele minuten vervangen ze de band. Intussen vraagt mijn vriend mij wat hij moet doen, hij voelt zich wat ongemakkelijk. Hij biedt de jonge mannen, die nu alles netjes in de autokoffer aan het opbergen zijn, twintig euro fooi aan. Ze wijzen het heftig af en nodigen ons uit om een kopje thee te drinken in de vzw. We slaan het aanbod vriendelijk af want een van de kinderen slaapt al in de wagen, en enkele minuten later staan er drie jonge Turkse mannen op het voetpad te zwaaien naar een wegrijdende Audi A6, eigendom van een Vlaamse manager.

Het is maar hoe je het bekijkt natuurlijk. Ik ben van oordeel dat we evengoed een verklaring moeten vinden voor de afwezigheid van conflicten als voor de aanwezigheid ervan. Net als voor de 'leefbaarheid' van een buurt als voor de 'onleefbaarheid' ervan. Superdiversiteit als paradigma nodigt uit om onze vastgeroeste denkkaders en benaderingen van sociale en culturele diversiteit grondig in vraag te stellen. En bij de zoektocht naar antwoorden moeten we de platgetreden paden verlaten. De oplossing ligt zeer dikwijls in wat we tot voor kort als onbelangrijk en triviaal beschouwden: de alledaagse routines waarmee mensen hun omgeving organiseren, de kleine alledaagse structuren. Convivialiteit is er zo eentje.

Deel 2

De uitdagingen van superdiversiteit

5. Superdiversiteit en de stilte

Ico Maly

De wereld is veranderd. Sterk veranderd. Ook onze steden en wijken ontsprongen de dans niet. Daar kan geen twijfel meer over bestaan. In het eerste deel van dit boek hebben we een wijk in Brussel, een wijk in Gent en een wijk in Antwerpen beschreven als wijken die worden gekenmerkt door superdiversiteit. Die lokale wijken kunnen we niet meer omschrijven als Vlaamse wijken waar ook ‘minderheden’ wonen. De realiteit is bovendien zo complex dat het multiculturele jargon ontoereikend is om deze buurten te beschrijven. De bestudeerde wijken zijn geen ‘etnische wijken’ en de verschillende restaurants, cafés of kruideniers zijn, in tegenstelling tot de gangbare perceptie, geen ‘etnische infrastructuur’. Ze zijn oecumenisch, ze vormen de structuur van superdiversiteit. Die bevindingen staan haaks op de dominante paradigma’s.

Superdiversiteit en het failliet van de dominante paradigma’s

Volgens de officiële lezing zouden deze wijken in pure chaos moeten verzeilen. Ze zouden onleefbaar moeten zijn en het decor van heftige en dagelijkse conflicten. Ze blijken dat in de praktijk niet te zijn. De wijken zijn in ‘evenwicht’. Ze zijn aangepast aan de globale veranderingen die zich in die wijken manifesteren. Het is de infrastructuur van deze wijken die zorgt voor structuur. De superdiverse infra-

structuur verbindt de verschillende bewoners met elkaar. Vlamingen, Turken, Bulgaren, Polen en Ghanezen kopen vlees bij de ‘Turkse slager’. Net zoals Polen, Bulgaren en Vlamingen boodschappen doen bij een Indische nachtwinkel. En Roemenen, Slovaken, Brazilianen en hipsters surfen terwijl ze wachten in het wassalon. Het gezamenlijk gebruik van de infrastructuur zorgt dat er ‘een gemeenschap’ is. Niet een gemeenschap in de nationalistische zin, maar in de feitelijke betekenis. De wijk is een wijk op maat van zijn bewoners. De infrastructuur zorgt voor contacten en banden tussen mensen in de wijk, de onderlinge relaties zorgen voor leefbaarheid. Convivialiteit is in het belang van alle wijkbewoners. Die leefbaarheid is niet het gevolg van één gedeelde identiteit, noch van het feit dat mensen één taal spreken of dezelfde waarden en normen hebben. Het zijn meertalige superdiverse wijken.

Elk van de drie beschreven wijken is onvermijdelijk een geglobaliseerde wijk, geïntegreerd en verbonden met vele landen in de hele wereld. De bevolkingssamenstelling en de infrastructuur van deze wijken zijn geen lokale gegevens, maar ze zijn door en door geglobaliseerd. Veranderlijkheid op het ritme van de globalisering is een essentieel kenmerk van die wijken. In het Gentse Rabot duiken evangelische kerken op, terwijl ze in Oud-Berchem al andere oorden opzoeken waar ze meer volgelingen kunnen aanspreken. Het zijn deze snelle veranderingen die de realiteit van deze wijken bepalen.

Dat betekent uiteraard niet dat iedereen die snelle veranderingen altijd leuk vindt of dat er geen verzet, klachten of frustraties te bespeuren zijn. Die frustraties zijn er. Vooral

bij zij die de wijk beschouwen als ‘hun wijk’ en het moeilijk hebben met het ‘het karakter van de wijk’. Autochtonen die geboren zijn in de wijk, maar ook naoorlogse migranten die op een bepaald moment de dominante groep waren in de buurt, hebben het moeilijk met de superdiverse migratie. Die frustraties leiden niet tot een onleefbare wijk en dat is in het licht van het heersend discours een opmerkelijke vaststelling. Bovendien zien we dat de nieuwere bewoners de wijk net begrijpen als een superdiverse wijk. Het is die superdiversiteit die vandaag het karakter van die wijken uitmaakt.

Superdiversiteit zou volgens de gangbare paradigma’s moeten leiden tot een ‘onleefbare’ samenleving. Het dominante discours over de multiculturele samenleving ziet maar een uitweg om tot een ‘leefbare’ samenleving te komen: alle mensen in dit land moeten zich bekennen als Vlamingen onder de Vlamingen voor een ‘leefbaar’ land. In het eerste deel van dit boek tonen we empirisch aan dat dit idee alerminst een vereiste is. Het is duidelijk dat geen enkele van de bestudeerde wijken voldoet aan dit anachronistisch ideaal en toch zijn ze ‘leefbaar’. Dat is een belangrijke vaststelling want de bestudeerde wijken zijn nu niet meteen de meest luxueuze wijken: het zijn drie wijken met een hoge bevolkingsdichtheid en een vaak gebrekkige huisvesting. Het zijn bovendien wijken met een grote ongelijkheid en met een vrij arme bevolking.

In het licht van deze laatste opmerking moeten we opmerken dat superdiversiteit geen doelstelling is of iets wat we moeten vieren. Superdiversiteit is geen oplossing of ideaal. Het feit dat superdiverse wijken leefbaar zijn betekent

niet dat er geen uitbuiting, ongelijkheid, armoede of andere schrijnende situaties bestaan. Het bewijst wel dat een superdiverse wijk op zich geen probleem is. Want we zien – en dat is het thema van het tweede deel van dit boek – dat het ontstaan van superdiversiteit in ons land parallel loopt met de toename van ongelijkheid. En ook dat is niet meteen het gevolg van die superdiversiteit, wel een gevolg van het gevoerde beleid inzake deze bestaande realiteit.

Het is duidelijk dat superdiversiteit ons voor nieuwe uitdagingen stelt, er is heel wat denkwerk nodig. Veel aanlegenheden die vandaag doorgaan als ‘waarheden’ en ‘zekerheden’ zijn dat niet meer. De migrant van vandaag is niet per definitie die van morgen. Vanuit het dominante discours zouden de bestudeerde wijken het toneel moeten zijn van constante ontsprongen. Het feit dat dit niet het geval is, toont meteen aan dat er een probleem is met dat dominante discours. En dat is niet het enige probleem met het dominante discours, zo zal blijken uit wat volgt.

Superdiversiteit en de stilte in het debat

De vaststellingen uit het eerste deel wijzen ons op een gigantische paradox. We hebben vastgesteld dat we in tijden leven van grote en fundamentele maatschappijveranderingen. De wereld is complexer dan ooit. Die wereld is ook globaler verbonden dan ooit. Migratie blijft toenemen en veranderen. En dus veranderen ook onze steden en bewoners. In het maatschappelijk debat en op politiek vlak blijft alles echter bij hetzelfde. Er lijkt een consensus te bestaan

die stelt dat we nu weten hoe het zit met migratie en hoe we ermee moeten omgaan. Dat we na de multiculturele these, de racistische antithese, nu op een eindpunt gekomen zijn: het punt van de 'realistische synthese'. Dat realisme lijkt verdacht veel op de stem van de tegenstanders van multiculturaliteit.

Die consensus blijkt uit de lage politieke prioriteit van superdiversiteit. Migratie stond op het einde van de 20^e eeuw nog bovenaan de politieke agenda, vandaag voelen maar weinig politici zich geroepen het racisme te bekampen. Als *De Standaard* een reeks brengt over het racisme in onze samenleving, dan voelt geen enkele politicus de drang of de maatschappelijke noodzaak om openlijk positie in te nemen, laat staan om een beleid te voeren tegen dit structurele racisme. De stilte is vaak oorverdovend. De enige partijen die positie innemen inzake de superdiverse samenleving bevinden zich aan de rechterzijde. De 'anti-islam'-retoriek klinkt vandaag even luid als tien jaar geleden. Zowel het Vlaams Belang, dat sinds kort weer helemaal het oude Vlaams Blok is, als de N-VA gaan de discussie aan over diversiteit. Zij nemen hier bovendien een heel consequente positie in: het huidige migratiebeleid is te laks, te links en heeft gefaald. En volgens de N-VA moeten we inzetten op een structureel inburgeringsbeleid met straffen voor wie het niet volgt of wie niet slaagt. De strijd tegen racisme is geen punt voor deze partijen.

Het politieke centrum en de linkerkzijde reageert alleen als het echt moet. Letterlijk. Zij gaan het debat amper aan over dergelijke thema's. Heeft de sp.a, de 'allochtonenpartij' volgens de rechterzijde, wel een eisenbundel inzake racismebestrijding? De linkerkzijde blijft doofstom en rea-

geert enkel als ze daartoe gevraagd of verplicht wordt door een gebeurtenis in de actualiteit. Toen er heibel was in de Antwerpse wijk 2060, dan pas reageerde de voormalige burgemeester Janssens en de schepenen in de pers. En dan was de reactie even hard als het discours van de rechterzijde: er moet kordaat ingegrepen worden, er zijn GAS-boetes nodig, ze moeten weten dat het zo niet kan. Kortom, het hele discours van rechten en vooral van plichten komt op zo'n ogenblik bovendrijven. Maar op enkele uitbarstingen na, heerst de stilte en die stilte is verpletterend.

Die stilte is trouwens geen goed teken. De stilte is geen teken dat de samenleving het racisme begraven heeft. Het is geen teken van een samenleving die zich in die laatste twee decennia verzoend heeft met de diversiteit die onze samenleving rijk is. Meer nog, de gevolgtrekking dat we niet meer leven in een multiculturele, maar in een superdiverse samenleving is nog niet gemaakt op politiek niveau. Die stilte in het debat is niet betekenisloos, integendeel. Ze legt de macht bloot en vooral hoe ideologie wordt gebruikt als een instrument van machtsuitoefening.

In 1957 schreef Roland Barthes⁸⁷ dat de stilte niet betekent dat iets onmachtig is, niet belangrijk is of geen invloed uitoefent. Integendeel, de stilte is net de uiting van macht. Het is voor Barthes geen toeval dat er in Europa geen politieke partijen zijn die expliciet hun strijd voor de bourgeoisie vermelden in hun naam of beginselen: 'De bourgeoisie definieert zich als de maatschappelijke klasse die niet genoemd wil worden.' Die 'ontnoeming' is belangrijk volgens Barthes, omdat die klasse er zo in slaagt zichzelf te verbeelden als normaal, neutraal, niet ideologisch,

maar als vanzelfsprekend, feitelijk. En net hierdoor wordt die ideologie het nulpunt dat andere ideologieën beoordeelt en vaak veroordeelt.

De stilte in het inburgeringsdebat leidt ons onvermijdelijk tot de conclusie dat die stilte de norm uitbeeldt. De stilte symboliseert de ideologie die hegemonisch is, niet wordt genoemd en net daardoor een enorm machtspotentieel in zich draagt. Die dominante ideologie is de ideologie van het nationalisme en het homogeenisme: het idee dat de samenleving een grote mate van homogeniteit nodig heeft, wil ze leefbaar zijn. Dit idee staat sinds de jaren 1990 centraal in het integratiedebat. Niemand lijkt deze uitgangspunten in vraag te stellen, en wie dat wel doet, mag rekenen op onbegrip tot en met scheldtirades... Zelfs de massamedia maken in dit debat nog weinig ruimte voor standpunten die vertrekken vanuit de democratie en de verlichtingswaarden. Het zijn standpunten die labels meekrijgen: 'Dat horen we al zolang', 'Dat is politiek correcte praat', 'De taboes moeten sneuvelen' ... De dominante ideologieën worden niet herkend als ideologie: ze ontkennen zich als 'realisme'.

Vandaag is elke kritiek op het idee van culturele integratie een uiting van een 'extreem links'-gedachtegoed, van ideologie. De kritiek wordt gemarginaliseerd. Ze krijgt amper een plaats in de massamedia, ze is beperkt tot universiteiten en gespecialiseerde micromedia. In wat volgt brengen we de effecten van die 'ideologie van het realisme' in kaart. We schetsen ook de contouren van een toekomstperspectief, van een echt, wetenschappelijk onderbouwd 'realisme'. We besluiten dit boek met het duiden van de anachronismen in het denken.

6. Realisme als ideologie

Ico Maly & Jan Blommaert

Superdiversiteit en globalisering zijn vaak afwezig als er wordt gesproken over migratie en diversiteit in onze samenleving. Migratie wordt in het beleid en de publieke debatten nog steeds behandeld als een Belgisch, zeg maar een Vlaams probleem. De migratie tegenhouden wordt in deze logica beschouwd als een heldhaftige politieke daad. Deze logica omvat het idee dat migratie en haar gevolg, superdiversiteit, voor problemen zorgen. Problemen zoals onleefbare wijken. Problemen van botsende waarden en normen in een voor de rest homogeen gebied. De ‘oplossing’ wordt dan niet zelden gezocht in een drang naar herhomogenisering geflankeerd door een repressie- en disciplineringsapparaat. Wij vormen per slot van rekening een samenleving van rechten én plichten en die plichten moeten worden afgedwongen. Wij moeten ‘onze waarden en normen’ verdedigen. We moeten realistisch zijn. Maar is dat realisme wel zo realistisch? Dat is de centrale vraag waarop dit hoofdstuk antwoordt.

Globalisering en migratie

België is onmiskenbaar een immigratiesamenleving. Dat is niets nieuws, maar het heeft wel verstrekkende consequenties als we die realiteit aanvaarden als vertrekpunt voor het beleid. Doen we dat, dan aanvaarden we dat migratie van alle tijden is. De menselijke geschiedenis is een geschiede-

nis van migratie.⁸⁸ Door de globalisering, neoliberalisering en nieuwe, goedkopere transportmiddelen zal de migratie bovendien alleen maar toenemen. Dat blijkt ook uit de cijfers. In 2003 was ongeveer 3% van de wereldbevolking een migrant, ofwel 150 miljoen mensen.⁸⁹ In 2010 waren er al 214 miljoen migranten⁹⁰ en de voorspelling voor 2050 verwacht ongeveer 450 miljoen migranten.⁹¹ Hoewel de wereldwijde migratiestromen jaar na jaar variëren, neemt de migratie op lange termijn toe, ook in België. Ondanks de migratiestop in 1974 en alle extra drempels die de politiek sindsdien creëerde, is er een ononderbroken toename van migranten naar België tussen 1980 en 2009⁹². De onvermijdelijke conclusie is dat ‘ons’ beleid gericht op het ontmoedigen van migratie naar ons land bitter weinig impact heeft op de grootorde van de migratie. Migratie is deel van onze *condition humaine*. Ze zal niet worden gestopt. Mensen migreren immers niet zomaar.

Migratie is niet alleen een menselijk fenomeen is, het is eerst en vooral een geglobaliseerd fenomeen. De vakliteratuur spreekt over push- en pullfactoren die nationale en internationale migratiestromen sturen. Pushfactoren zijn bijvoorbeeld de slechte sociaaleconomische situatie in het thuisland (bedrijven verdwijnen of verhuizen, jobs verdwijnen of zijn er nooit geweest, *mismatch* tussen werkbevolking en jobs, lage lonen...). Bovendien speelt de politieke situatie een grote rol: dictaturen, autoritaire regimes en (burger)oorlogen produceren politieke vluchtelingen. Maar ook ecologische rampen vormen belangrijke pushfactoren voor migratie, zowel in één land als tussen verschillende landen. Daarnaast zijn er de pullfactoren, de factoren eigen

aan de regio waar men naartoe vlucht. Ook hier is de sociaaleconomische situatie belangrijk. Een goede economische conjunctuur trekt mensen aan die een beter leven zoeken, net als buitenlandse investeerders en multinationals. Een land of bepaalde sectoren in een land kunnen ook kampen met een tekort aan arbeidskrachten (voor 'vuil' werk, maar ook voor tot topjobs) waardoor die sectoren of die landen zelf migratie organiseren. Het grootste deel van de migratie in België voor 1974 is daar een voorbeeld van. Ons land ging actief op zoek naar buitenlandse werkkrachten en organiseerde actief de migratie naar België. Globaal kan je stellen dat de pullfactoren overeenstemmen met een streven naar een betere toekomst dat wordt geassocieerd met een bepaalde regio.

Concreet betekent dit alles dat gebeurtenissen aan de ene kant van de wereld effecten genereren in een hele andere hoek van de wereld. Dit perspectief maakt duidelijk dat migratie niet alleen optreedt in een geglobaliseerd systeem, ze wordt er ook door voortgestuwd. Kort samengevat kan je de impact van die globalisering inschatten binnen drie domeinen die elk invloed uitoefenen op die migratiestromen. Allereerst. Een geglobaliseerd economisch systeem. Vervolgens. Een geglobaliseerd ecologisch systeem. En tot slot. Een geglobaliseerd politiek systeem.

Als we in de kernlanden van ons wereldsysteem een massale ecologische voetafdruk hebben, zorgt dat niet alleen voor zure regen bij ons. Het zorgt ook voor overstromingen, hongersnood of vervuiling honderden en duizenden kilometers verder, waardoor mensen worden gedwongen te migreren. De opwarming van de aarde is, net zoals de migratie, geen nationaal gegeven en de effecten zijn dat

ook niet. Hetzelfde verhaal gaat op voor de politieke polis die de wereld aan het worden is. De aanslagen van 9/11 lagen niet alleen aan de basis van dodelijke slachtoffers in New York en Washington, maar ook van een grote economische kost en een gigantische oorlogsmachine die Afghanistan en Irak plat bombardeerde. De migratiestromen uit die landen komen nog altijd toe in de rest van de wereld. Ook bij ons, waar ongeveer 2% van de wettelijke migratie bestaat uit Irakese vluchtelingen.⁹³ Dit alles is niet nieuw. Zo zorgde ook de Irakoorlog in het begin van de jaren 1990 voor een stijging van Irakese migranten, net zoals het vallen van de Berlijnse Muur of later de verbrokkeling van de Sovjet-Unie invloed had op de migratie naar Europa en België.⁹⁴ Vlaanderen kan je niet meer los zien van de wereld door de geglobaliseerde, neoliberale economieën.⁹⁵ Massale herstructureringen in China zorgen uiteindelijk voor nieuwe Chinese migranten in België. Multinationals trekken een multinationalaal werkleger aan. Bedrijven delocaliseren, ze doen aan *outsourcing* en *insourcing*. Neoliberalisering en migratie gaan hand in hand. Sterker nog, de migranten vormen het schaduwleger van die neoliberalisering.⁹⁶

België is geen eiland in de wereld. De nationale overheden hebben weinig impact op de migratiestromen, hun migratiebeleid is wel tekenend voor de samenleving. De nationale overheden bepalen het statuut van de migrant in die samenleving. Sinds de migratiestop in België leidt meer dan 90% van de aanvragen niet langer tot een verblijfsvergunning. Dat betekent niet dat de migratie gestopt is. De migranten leven wel degelijk in België, maar worden in de

illegaliteit geduwd met alle gevolgen van dien. Voor hen én voor onze samenleving. Migratie is niet gestopt tijdens de laatste decennia en die migratie heeft een heel nieuwe samenleving gecreëerd.

Homogenisering en culturalisering

Op het ogenblik dat superdiversiteit opgang maakt binnen de globalisering, ontstaat een nationalistische reflex binnen verschillende Europese naties. In eigen land met de opkomst van het Vlaams Blok, met Het Sienjaal van verschillende socialistische prominenten, met het door de CVP-gestuurde verankeringsdebat en met de *Burgermanifesten* van Verhofstadt. Dat nationalisme vertaalde zich onder meer in de problematisering van de migranten en hun nakomelingen. Hun aanwezigheid en vooral hun cultuur werd steeds meer beschouwd als de oorzaak van vele samenlevingsproblemen.⁹⁷ Hoewel deze superdiversiteit vanaf de jaren 1990 heel ons land kleurt, wordt ze in het maatschappelijk debat doodgezwegen. België en Vlaanderen worden totaal onrealistisch bestempeld als homogene gebieden die geconfronteerd worden met de aanwezigheid van enkele ‘vreemde culturen’. Migratie wordt gezien als een tijdbom.⁹⁸ Om die bom te ontmantelen kiest de overheid tot vandaag voor een dubbele strategie:

1. Migratie beheren:

- zo weinig mogelijk slechte (lees: arme en laagopgeleide) migranten toelaten. Dit heeft een extreem verstrakt asielsysteem tot gevolg voor de niet-gewilde

migratie, waardoor het aantal clandestiene migranten toeneemt;

- het faciliteren van gewilde migratie, dat is migratie voor knelpuntberoepen of de migratie van topprofessionals.

2. Diversiteit beheren:

- als (niet-gewilde) migranten in ons land binnen geraken met een verblijfsvergunning, dan moeten ze onze waarden en normen aanleren, net als de taal. Ze moeten zich inschakelen in 'de Vlaamse cultuur';
- rechten (recht op werk, recht op een goed leven, stemrecht, recht op arbeidsbemiddeling, recht op een woning...) worden voorwaardelijk gemaakt. Migrantten hebben maar volledige rechten als ze (1) een verblijfsvergunning hebben, (2) ingeburgerd zijn, (3) de taal kennen en (4) de nationaliteit verwerven. (En dan nog kan niemand hen de vrijheid van racisme garanderen.)

Als migranten aan al deze voorwaarden niet voldoen, worden ze repressief aangepakt en uitgesloten. Dit nieuwe beleid weerspiegelt een machtsverandering in de dominante ideologie.⁹⁹ Die nieuwe hegemonie is overduidelijk aanwezig in het integratiedebat. Na de oliecrisis van de jaren 1970 en de massale werkloosheid onder de allochtonen, werkten straathoekwerkers en vakbonden aan integratie binnen een sociaaleconomische logica: integratie stond gelijk aan werk hebben. Maar nu bemerken we in het integratieparadigma van de overheid een dominante culturele dimensie.¹⁰⁰ Met het opduiken van die culturele dimensie vanaf de jaren 1990 ontstaat, onder impuls van het Vlaams Blok,

een massale culturalisering van maatschappelijke problemen. Werkloosheid van migranten, hun slechte schoolresultaten, homofobie, ongelijke genderverhouding, criminaliteit en terrorisme worden problemen met ‘hun cultuur’ en met ‘hun religie’.¹⁰¹

Die culturalisering loopt bovendien parallel met de individualisering van maatschappelijke problemen in het kader van de neoliberale droom: werkloosheid is geen gevolg meer van de economische structuur, maar een probleem van het individu. Beide evoluties leiden tot een enorme verstrakking van het migratie- en integratiebeleid. Het beleid vertrekt vanuit het idee dat er zoiets bestaat als een homogene Vlaamse cultuur met duidelijke waarden en normen, gedragen door een taal. Een Vlaamse cultuur die inherent superieur is aan de cultuur van de nieuwkomers.¹⁰²

De oplossingen voor ‘het probleem diversiteit’ worden niet gezocht in een verdieping van de democratie, het creëren van werk of het realiseren van gelijke rechten. De overheid stuurt aan op culturele integratie: zij moeten onze waarden, normen en taal eigen maken. Met de komst van het inburgeringsbeleid wordt dit de taak van elkeen. Pas als je ingeburgerd bent, ben je een volwaardig burger met volwaardige rechten. Die verschuiving past binnen een algemene politieke verschuiving. Het structurele denken moet plaatsmaken voor de individuele verantwoordelijkheid. Het is het individu dat zich moet aanpassen en ‘verbeteren’, niet langer het systeem.

Het nationalisme maakt de kern van dit migratie- en inburgeringsverhaal uit. De onderliggende premisse van het in-

tegratiebeleid veronderstelt dat de samenleving maar leefbaar is als er homogeniteit is, als iedereen dezelfde waarden en normen heeft en uitdraagt. En uiteraard moet iedereen Nederlands spreken in Vlaanderen. Deze premissen zijn vandaag hegemonisch.¹⁰³ Het beleid vertrekt nog steeds van het idee dat migratie iets vervelends is. Iets uitzonderlijks dat gestopt moet worden aan onze grenzen. Zeker de slechte migratie moet ten allen prijze tegengehouden worden. Stop de instroom van arme, onopgeleide migranten! Sommigen willen zelfs een selectie op basis van religie.¹⁰⁴ De overheid pakt het ‘probleem’ letterlijk aan door het aanbrengen van hekken, politiecontroles, uitgebreide asielprocedures, de oprichting van opvangcentra... Migranten moeten door een heleboel procedures geraken vooraleer ze hier effectief ook mogen verblijven. Pas als migranten volledig geassimileerd zijn, verwerven ze gelijke rechten.

De ‘realisme’-ideologie, de disciplineren en de uitholling van de democratie

Dit integratie- en migratiebeleid is dus gebaseerd op het idee dat migratie gestopt en gecontroleerd kan worden door homogenisering. Om dit te realiseren, worden de rechten van de ‘anderen’ voorwaardelijk gemaakt. Dit beleid wordt niet alleen voorgesteld als een uiting van realisme en van het aanvaarden van de realiteit zoals ze is. Het beleid wordt afgeschilderd als noodzakelijk, als de enige optie willen we onze samenleving leefbaar houden. Elk ander perspectief is een uiting van ideologie of een utopie die onze samenleving zou kapotmaken. Alleen antimigratie en assimilatie

zijn realistisch... toch tonen de feiten duidelijk aan dit zogenaamde realisme puur ideologisch is. Want...

1. Dit realisme vertrekt van het beeld dat de homogene natie bestaat en gevrijwaard moet blijven, terwijl de realiteit superdiversiteit is.
2. Dit realisme verwacht de vroegere migratie met de huidige migratie die in de jaren 1990 superdivers werd.
3. Dit realisme vertrekt van het idee dat migratie niet alleen problematisch is, maar ook niet normaal is. Terwijl migratie van alle tijden is en steeds toeneemt.
4. Dit realisme denkt dat migratie te stoppen is, als we maar hard genoeg optreden. Een dergelijk beleid creëert clandestiene migratie in plaats van migratie te stoppen.
5. Dit realisme steunt op het ideologische idee dat de problemen in de samenleving zuiver culturele problemen zijn. Toch weten we al langer dat sociaaleconomische problemen dé voedingsbodem zijn voor criminaliteit en samenlevingsproblemen.

Om deze 'ideologie van het realisme' waar te maken in een context van globalisering en superdiversiteit wordt een groot antimigratie-, homogeniserings- en repressie-apparaat gecreëerd. De beeldvorming over de Roma en hun behandeling is hier een voorbeeld van. De Roma zijn volgens de dominante beleidslogica een probleem. Een cultureel probleem want hun cultuur zorgt voor overlast. Terwijl het probleem van de rondreizende Roma hetzelfde probleem is als dat van een internationaal werkende Vlaamse professor. Het echte probleem is de onaangepastheid van onze structuren aan het hypermobiele leven van de 21^e eeuw. Ons be-

leid is gericht op stabiliteit, langdurig verblijf en productie van homogeniteit. Het beleid vertrekt vanuit de premisse dat we allemaal sedentaire burgers zijn met een leven dat zich uitsluitend in Vlaanderen afspeelt. Een dergelijk beleid is compleet onaangepast aan de realiteit van vandaag. Die realiteit vraagt een beleid en structuren die elastisch zijn. Structuren die kunnen omgaan met veranderlijkheid, met superdiversiteit. Vandaag gaat het beleid de tegenovergestelde richting op. Stabiliteit en de constructie van nationale homogeniteit staan centraal. De overheid ontplooit een beschavingsoffensief tegen de ongewilde migranten.¹⁰⁵ Maar dan geen beschavingsoffensief voor de ontwikkeling van een sterkere democratie of voor de uitdieping van de verlichtingswaarden. Integendeel, dit algemeen discipline-rend beschavingsoffensief dat de democratie inperkt, mikt op het conditioneren van het individu en op de homogenisering van nieuwkomers.¹⁰⁶ In Nederland floreert rond die homogeniseringspolitiek zelfs een uitgebreide privésector.¹⁰⁷ Maar ook de oudkomers worden blootgesteld aan die politiek. Denk maar aan de debatten en regelgeving rond schijnhuwelijken, halal vlees, de bouw van moskeeën, de rituelen bij het offerfeest, de behandeling van de eerste moslimexecutieve, de hoofddoek en de burka.

De rechterzijde blijft strijden voor het voorwaardelijk maken van rechten.¹⁰⁸ De intentie om Nederlands te leren voor je recht hebt op een sociale woning gaat niet ver genoeg. Ook het recht op bijstand, leefloon, recht op werk ... elk recht zou afhankelijk moeten zijn van de assimilatie. De stilte waarmee dergelijke voorstellen worden begroet, is beangstigend.¹⁰⁹ Ze toont aan dat het 'allochtonendebat'

een machtig instrument is voor de uitholling van de democratie. Die aanval op de democratie is een gevolg van het primaat van de homogene natie die zagezegd absoluut is. De natie primeert zo over de rechten van het individu en dient als legitimatie voor de uitholling van die rechten. De onderliggende premisse van het huidige beleid is klassiek nationalistisch van aard. Onze natie heeft één taal, één cultuur en één volk. Migranten bedreigen de eenheid en moeten daarom gehomogeniseerd worden. Maar dit beleid wordt ook geschraagd door een neoliberale logica: migranten die knelpuntberoepen invullen of topprofessionals zijn wel welkom en vallen niet onder de inburgeringsplicht. Het beleid weerspiegelt zo een globale Europese evolutie sinds de val van de Berlijnse Muur. Als reactie op de globalisering, de superdiversiteit en de hegemonie van het neoliberalisme, wordt de opkomst van het nationalisme gekoppeld aan een liberaal economisch beleid in heel Europa.¹¹⁰ In eigen land worden deze veranderingen belichaamd door de opkomst van het Vlaams Blok met een biologisch nationalisme en een expliciet racistische agenda. En door de ideeën van Verhofstadt, de groei van de PVV (later de VLD) en de introductie van de neoliberale dogma's. Beide ideologieën spelen tot op vandaag een grote rol in het beleid inzake migratie.

Neoliberalisme, precariaat en denizens

Samen met de opkomst van de superdiversiteit, verwerft het neoliberalisme de hegemonie. In deze doctrine domineert de economie het hele leven, ze dringt door in de openbare

sector en in het individuele leven.¹¹¹ De overheid staat in dienst van het bedrijfsleven en de concurrentie. Een flexibele arbeidsmarkt is essentieel: bedrijven willen zonder veel moeite en kosten kunnen ontslaan en aanwerven. En ook de overheid moet functioneren als een bedrijf. Dit alles maakt dat de relatie tussen burgers en staat verandert. Steeds meer zijn burgers worden op zichzelf staande miniondernemingen in een hypercommerciële markt.¹¹² Iedereen moet zorgen dat hij of zij (sociaaleconomisch) geïntegreerd blijft. We moeten zorgen dat we steeds werk hebben, want met een werkloosheidsuitkering is leven nagenoeg onmogelijk. We moeten geld hebben om onze hospitalisatieverzekeringen te kunnen betalen en ons pensioen te verzekeren. Die hypercommercialisering mondt niet alleen uit in een enorme druk om geïntegreerd te blijven, ze bewerkstelligt ook angst en onzekerheid bij het individu.¹¹³ Binnen deze nieuwe economische orde, zo betoogt Standing¹¹⁴, is er naast de internationale elite, het salariaat, de *proficians*, de oude arbeidersklasse, de werkgevers en de zelfstandigen, een nieuwe klasse aan het groeien: het precariaat. Deze klasse-in-wording is een kind van de neoliberale politiek van deregulering en herregulering om de sociale en collectieve belangen te omzeilen ‘omdat ze de concurrentie belemmeren’. Dit leidt in extreme gevallen tot een pleidooi voor illegale immigratie.¹¹⁵ De tijdelijke arbeidscontracten en het gebrek aan sociale bescherming die hieruit voortvloeien zijn een belangrijke oorzaak van precarisering. Een centraal kenmerk van het precariaat is de sociaaleconomische onzekerheid.

Leden van deze klasse hebben geen of weinig arbeidszekerheid (uitzend- of seizoensarbeid, flexibele arbeidscontracten zonder voorwaarden, ...), geen zeker sociaal inko-

men (noch via de werkgever, noch via de staat) en ze hebben geen werkidentiteit: ‘*When employed, they are in careerless jobs, without traditions of social memor...*’¹¹⁶ Dit precariaat is niet homogeen, het wordt gekenmerkt door superdiversiteit: van behoeftige jongeren die overleven in de marge van de samenleving tot pas afgestuurde studenten die via een uitzendcontract enkele weken werken om een verre reis te kunnen betalen voor ze op de arbeidsmarkt komen. Van een alleenstaande moeder die tijdelijk aan de band werkt tot de zelfstandige Poolse loodgieter die afhankelijk is van zijn multinationale opdrachtgever. Van de ex-topmanager die op zijn vijftigste op straat staat tot de Belgisch-Marokkaanse freelance consulent die werkt in Dubai tot de Syrische dokter met een diploma dat niet in België wordt erkend... Niet iedereen voelt zich of is slachtoffer van het precariaat, maar een groot deel wordt wel degelijk gemarginaliseerd.

We zien hier parallellen tussen het precariaat en superdiversiteit; beide zijn kinderen van de sociale, politieke en economische evoluties sinds 1989. Vanaf 1989 verkleint of verliest de nationale overheid haar greep op de economie. Niet zelden vervult ze zelfs de rol van beschermer en *facilitator* van het neoliberalisme. Tezelfdertijd vergroot zowel de overheid als de economie haar greep op de bevolking. En dat wordt heel duidelijk in het migratie- en integratiebeleid: rechten worden voorwaardelijk gemaakt aan inburgeringseisen. Een andere manier om naar dat precariaat te kijken is vanuit het rechtenperspectief. Het precariaat bestaat uit *denizens*, mensen die om de een of andere reden niet over volledige civiele, culturele, sociale, economische en politieke rechten beschikken.¹¹⁷

De culturalisering en de individualisering van maatschappelijke problemen zorgen ervoor dat de dualisering in onze samenleving niet wordt erkend als een probleem van de politiek-economische structuur en werking. De inperking van de staat en de herregulering van de economische ruimte zorgen er bovendien voor dat we fel bestreden rechten in versneld tempo verliezen. Opvallend: op het moment dat steeds meer mensen problemen ondervinden om (sociaaleconomisch) te participeren, wordt voor migranten die sociaaleconomische piste ondergeschikt gemaakt aan culturele integratie. Een culturele integratie die gelijkstaat aan het stellen van extra voorwaarden. Migranten worden of zijn *denizens*. Ze moeten eerst een verblijfsvergunning hebben voor ze kunnen werken. Nieuwkomers moeten op straffe van 5.000 euro boete inburgeringscursussen volgen. Huwelijksmigratie wordt onderworpen aan denigrerende en vaak tergend langdurige procedures. De wil om Nederlands te leren wordt aangewend als voorwaarde voor een sociale woning. Om nog te zwijgen over het racisme bij het zoeken naar een job, een huis of een uitgangsgelageenheid.

De combinatie van de neoliberaliserings- en de homogeniseringspolitiek heeft verstrekende gevolgen: beide ideologieën produceren ongelijkheid en uitsluiting en versterken elkaar. Migrant en etnische of culturele minderheden maken een grotere kans om tot het precariaat te behoren, maar ze zijn lang niet de enige. Iedereen wordt door de neoliberalisering verantwoordelijk gesteld voor de eigen integratie in de samenleving. Slaag je daar niet in, dan is het je eigen fout. Dan moet je jezelf bijscholen, flexibeler zijn, bereid zijn terug onderaan te beginnen, harder proberen...

Kortom, de disciplineren van de nieuwkomers en allochtonen past in een breed beschavingsoffensief dat gericht is op individuele disciplineren. Een nieuwe disciplineren die gaat van het rookverbod en de oproep om dat verbod zelfs uit te breiden tot de woonkamer... tot het discours om rokers te schrappen uit de ziekteverzekering en alle gelijkaardige pleidooien in het kader van gezondheidsrisico's. Zo ook krijgen jongeren en mensen in de marge te maken met GAS-boetes of een samscholingsverbod. Aan de kust wordt de *Very Irritating Policing* ingezet om jongeren in de pas te laten lopen.¹¹⁸ In de laatste twee decennia zien we een verschuiving in het bestrijden van overlast en het garanderen van de veiligheid. De sociale overheid wordt steeds kleiner, maar haar disciplinerings-, repressie- en uitsluitingsapparaat wordt steeds groter. Het gevolg is de groei van het precariaat en van de *denizens*.

Die groep groeit over de hele wereld en ze ervaart volgens Standing de vier A's: *'Anger, anomie, anxiety and alienation'*.¹¹⁹ Het precariaat voelt zich door zijn gebrek aan rechten en gebrek aan verbondenheid met de staat, bedrijven, vakbonden en sociale organisaties meer en meer een groep op zichzelf. En die groep is globaal van aard, net als het economisch systeem dat het precariaat heeft gecreëerd. Globale economische crisissen veroorzaken globaal verzet en globale opstanden. Dat verzet openbaarde zich in 2008 in de zogenaamde Arabische lente, maar ook in de Londense rellen, in de betogingen in Spanje en Griekenland, in het Indignados-fenomeen en de wereldwijde Occupy-beweging. Het precariaat is voor Standing¹²⁰ een nieuwe klasse-in-wording: *'The new dangerous class'*. In wording,

omdat ze als klasse nog geen eigen identiteit heeft. Ze is zich nog niet bewust van haar objectief bestaan binnen het economische systeem.

Die objectieve klasse is wereldwijd een groeiende groep die dagelijks moet strijden om geïntegreerd te worden of opnieuw geïntegreerd te worden in de samenleving. Een groep die voor die strijd op zichzelf aangewezen is en niet wordt gesteund door de staat of de vakbonden. Net om deze redenen is ze vandaag al een 'gevaarlijke klasse'. Gevaarlijk omdat ze geen uitgesproken mening heeft. Het precariaat uit zich bijvoorbeeld in rellen die gericht zijn op het verwerven van statussymbolen (kleding, gsm, muziek...), maar ook in de creatie van extreemrechtse, populistische en nationalistische partijen of zelfs groepen zoals Euro-MayDay, de Indignados of de Occupybeweging. Die laatste verschijningsvormen dragen wel de kiemen van een potentiële klassenidentiteit in zich. Ze vormen een intellectuele beweging die zich beroept op het theoretische analysearsenaal van auteurs als Bourdieu, Foucault, Habermas, Hardt en Negri, Arendt en Marcuse.¹²¹ Een beweging die zich op globale schaal ontplooit en zich heel duidelijk positioneert ten opzichte van het economische en politieke systeem dat hen 'precariseert'. Die klasse-in-wording is getekend door superdiversiteit, is globaal geconstrueerd en verbonden via Web 2.0 en fysieke connecties.

Het verzet van het precariaat wordt overal hard aangepakt met een verdere dualisering van de samenleving als gevolg. Cameron stuurt de politie op hen af en dreigt met onmiddellijke celstraffen en zelfs met het leger. De Occupybeweging wordt in Amerika gewelddadig uiteengedreven. En

de Indignados worden in Europa gedwongen in de pas van het systeem te lopen. Rellen in Brussel of Antwerpen worden bedwongen met het waterkanon. In de Arabische lente worden politie en leger hardhandig en langdurig ingezet. Duidelijk is alvast dat het ‘realisme’ van het neoliberale migratie -en inburgeringsdenken weinig met ‘de realiteit’ te maken heeft, maar wel met nationalistische en neoliberale ideologieën die men wil realiseren door een gigantisch repressieapparaat. Het gevolg is de uitholling van de democratie en de groei van het aantal *denizens* en het precariaat.

Realisme, nationalisme en de nood aan verlichting?

We zijn met zijn allen stille getuigen van een hele resem aanvallen op de democratie en de verlichtingswaarden. Meer nog, die aanval wordt niet bestempeld als radicaal, niet als politiek-ideologisch, maar als puur realisme. En net dat toont de hegemonie van dit antiverlichtingsdenken. De stilte en de verdeeldheid bij de linkerkzijde in dit debat bewijst dat de crisis van de democratie fundamenteel en structureel is. Het antwoord op superdiversiteit en het ontstaan van het precariaat binnen die superdiversiteit staat de facto voor minder democratie, minder vrijheid en minder gelijkheid. Dit leidt tot een steeds grotere tegenstelling tussen het nationalistische en neoliberale beleid dat de elite genegen is en de desastreuze gevolgen van deze politiek in de realiteit. De dualisering neemt toe en onze rechten kalven in snel tempo af. Het is hoog tijd voor een tegenwicht, voor een nieuwe nadruk op de verlichting als politiek pro-

ject. Tijd voor *'politics of paradise'* om het met de woorden van Standing¹²² te zeggen. Tijd om radicaal op te komen voor meer democratie, vrijheid en gelijkheid in deze geglobaliseerde wereld.

7. Democratie in tijden van superdiversiteit

Ico Maly

Het ‘multiculturele debat’ wordt in apocalyptische termen gevoerd. De multiculturele samenleving is in de mediadebatten al decennia synoniem met problemen. En toch is de superdiverse samenleving een feit, of we dat nu leuk vinden of niet. Het is het beleid inzake superdiversiteit dat faalt. Het vorige hoofdstuk besluit dat het integratie- en migratiebeleid al jaren leidt tot de feitelijke afbouw van onze democratie. De vaak hysterische mediadebatten dienen als politiek-ideologische instrumenten voor de constructie van andere samenlevingen. In deze debatten volgen de sappige oneliners de hyperbolen op. Dergelijk bombastisch taalgebruik voldoet niet om onze samenleving empirisch te analyseren. Daarvoor hebben we een concreter en nauwkeuriger arsenaal nodig. Door de complexiteit van de samenleving in kaart te brengen, kunnen we werken aan een betere samenleving.

In dit hoofdstuk schets ik de contouren van een toekomstperspectief voor een goede samenleving, een samenleving die de superdiversiteit een plaats geeft terwijl ze de democratie uitbouwt en verdiept. Ik doe dit door het huidige debat in een historisch perspectief te plaatsen. Meer bepaald ga ik na welke lessen de radicale verlichtingsdenkers ons kunnen leren. Daarvoor zoom ik in op democratie, mensenrechten en het universalisme van verlichtingsdenkers als Paine, Condorcet en Jefferson. Ik ga na wat die realiteit betekent voor het democratisch gehalte van onze

samenleving. En eindig met een pleidooi voor het investeren in een utopistiek rond democratie en superdiversiteit.

Het multiculturele debat en de tirannie van de meerderheid

De multiculturele samenleving zorgt al meer dan twee decennia voor verhitte en circulaire debatten.¹²³ De dominante thema's waarover mediafiguren debatteren zijn opvallend gelijkaardig en komen steeds terug. Van de hoofddoek tot halal vlees, van een gebrek aan integratie tot radicalisering en terrorisme... onherroepelijk beheerst een van deze thema's het mediatieke debat. Deze debatten kleuren niet alleen onze blik, ze veranderen ook de samenleving. Vooruitgang is in de debatten zelden te bespeuren. Dezelfde (schijn)argumentatie komt steeds terug, ook al had die argumentatie oorspronkelijk niet veel om het lijf. Diversiteit wordt in die debatten dikwijls geassocieerd met problemen. Problemen die vooral door moslims worden veroorzaakt. De vaststelling dat onze samenleving niet langer multicultureel is, maar superdivers... belooft dan ook niet veel goeds voor publieke opiniemakers en politici. Te veel diversiteit wordt beschouwd als *a recipe for disaster*. De oplossing voor diversiteit is ontegensprekelijk inburgering: migranten moeten zich cultureel inpassen in 'onze cultuur'.

Die mening is veelzeggend over hoe we als samenleving omgaan met deze nieuwe superdiverse realiteit. Ze getuigt van intellectuele armoede en spruit voort uit een ideologisch project dat haaks staat op een superdiverse en geglo-

baliseerde wereld. Bovendien ligt ze op ramkoers met een democratische verlichte samenleving. Willen we als samenleving en als mensheid democratisch omgaan met superdiversiteit, dan is het hoog tijd om een andere weg in te slaan.

Sommigen zullen na het lezen van bovenstaande alinea's waarschijnlijk de opmerking maken dat het hele inburgeringsbeleid en de mediadebatten over de superdiverse samenleving toch in het teken staan van de democratie. Want die debatten getuigen toch van een democratisch engagement? Is het inburgeringsbeleid geen instrument voor meer emancipatie en gelijke kansen? De mediatische aanvallen op de islam worden toch gevoerd onder de vlag van de democratie... Om de democratie te vrijwaren, zo betoogt de intellectuele elite in vele mediadebatten, moeten de 'anderen' maar inburgeren, want 'hun cultuur' of 'hun religie' botst met 'onze waarden'.

Vanuit een historisch en democratisch perspectief is die visie uiterst problematisch. En ook naar de toekomst toe biedt deze visie geen soelaas om een goede samenleving op te bouwen. Democratie wordt in dit discours niet alleen beschouwd als een kenschetsende eigenschap van 'onze' samenleving, maar ook als een instrument voor exclusie in plaats van inclusie. In die debatten wordt democratie niet gebruikt in haar historische en dus ideologische betekenis, maar als een cultuurkenmerk van 'ons'. Wij zijn de democraten, wij aanvaarden de scheiding van kerk en staat, wij zijn voor gelijkheid van man en vrouw ... En zij? Zij zijn de antipode van dit denken.

Die hele riedel kennen we en weinigen stellen die onzin in vraag. We zouden dat beter doen, dan pas worden de

verborgen agenda's en de gevolgen van deze gedachtegang duidelijk. Zo is het opmerkelijk dat deze 'cultuurkenmerken' slechts een summiere selectie zijn van de rechten die we kennen als de mensenrechten. Toevallig zijn het net die waarden die in het dominante discours over de islam als niet-islamitisch worden beschouwd. Meteen wordt duidelijk dat dit het doel is, de aangevoerde waarden zijn tekenend voor het verschil tussen 'wij' en 'zij'. Een hoofddoek is meteen een eenduidig symbool van onaangepastheid, van fundamentalisme en van onderdrukking. En dus moet de hoofddoek in naam van de vrijheid verdwijnen. Om de vrijheid te vrijwaren, moeten wij 'hun' godsdienstvrijheid opofferen. 'Zij' moeten worden als 'wij'. Alleen dan kunnen ze vrij zijn, alleen dan kan je neutraal zijn, toch volgens intellectuelen à la Vermeersch.

Neutraliteit in deze betekenis is het opleggen van zijn visie aan anderen. Ze is met andere woorden onderdrukkend en heeft niets te maken met vrijheid. Ze is gebaseerd op de macht van een groep over de andere. Dat is geen democratie, maar de tirannie van de meerderheid. In tijden van superdiversiteit leidt een dergelijke benadering van de samenleving tot polarisering, onderdrukking en conflict-situaties. Het idee van godsdienstvrijheid dat steunt op de scheiding van kerk en staat is niet toevallig een idee dat rijpte in tijden van godsdienstoorlogen. Locke pleitte daarom in zijn *letter concerning toleration* voor tolerantie en godsdienstvrijheid, inclusief het belijden van godsdienst in groep en in het openbaar.¹²⁴ Het individu bepaalt wat hij gelooft of niet gelooft, de staat moet zich niet moeien zolang de beleving van die godsdienst de civiele rechten van

anderen niet schendt. Spinoza¹²⁵, Paine¹²⁶ en bij uitbreiding alle radicale verlichtingsdenkers pleiten niet louter voor tolerantie, ze beschouwen godsdienstvrijheid en vrije meningsuiting als een recht voor elkeen. Dit recht is voor deze radicale verlichtingsdenkers een van de vele onvervreembare rechten voor de mensheid. Willen we de democratie en de mensenrechten behouden, dan kunnen we maar best onze geschiedenis kennen. Anders verkoopt men ons een dictatuur in naam van de democratie.

Democratie en mensenrechten

Democratie en mensenrechten zijn twee zijden van dezelfde medaille. De mensenrechten in de Franse en Amerikaanse verklaringen van de 18^e eeuw spruiten voort uit de intellectuele traditie van de radicale verlichtingsdenkers en vormen de basis van een verlichte democratie. Deze radicale verlichtingsdenkers, in tegenstelling tot hun gematigde collega's zoals Hume, Voltaire of Kant, hielden een onverkort pleidooi voor democratie en mensenrechten. Zij schonken ons de ideeën dat we allen geboren worden met dezelfde, onvervreembare rechten, dat we allen vrij en gelijk zijn en dat de staat een instrument is om deze rechten te garanderen en te verwezenlijken voor alle burgers. Dat zijn de fundamenteën van een democratie.

Condorcet¹²⁷, die mee de pen vasthield van de eerste versie van de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*, zag de mensenrechten als een instrument om een goede samenleving op te bouwen. De mensenrechten waren volgens

hem lang niet volledig, maar moesten gaandeweg uitgebreid worden zodat ze het geluk van eenieder konden vergroten. Volgens de verlichtingsdenkers was de democratie het systeem bij uitstek om die rechten te garanderen. De basis van de democratie wordt gevormd door het inzicht dat we allen gelijk zijn en dat we dus allen dezelfde rechten hebben.

De democratie moet het belang van iedereen dienen en niet alleen de belangen van de (verkozen) meerderheid of van een elite. Want als de meerderheid haar wil doordrijft op de kap van de minderheden leven we niet langer in een democratie, maar in een despotisch regime. De radicale verlichtingsdenkers adopteerden de termen van Rousseau die een onderscheid maakte tussen *the will of all* en *the general will*.¹²⁸ *The will of all* is de mechanische som van de verschillende stemmen en zou in theorie unaniem moeten zijn, maar in de praktijk is ze voor Rousseau de stem van de meerderheid. *The general will* neemt de verschillen in rekening. Het betreft een metaperspectief. De staat mag zich niet associëren met één groep en uitsluitend de belangen van die groep dienen, de staat moet een metaperspectief innemen die ieders rechten en belangen behartigt. Zowel christenen, ongelovigen als moslims moeten dezelfde vrijheid genieten om hun levensbeschouwingen te beleven. De basis van de algemene wil is dus het idee dat we allen gelijk zijn voor de wet en dat geen enkele burger kan uitgesloten worden of als inferieur beschouwd worden. Die algemene wil is dus niet de som van de verschillende individuele identiteiten en meningen, maar bestaat uit het zoeken naar een algemeen belang dat recht doet aan alle verschillen.

De verlichte democratie steunt onvermijdelijk op *the general will*. Zo kan ze ieders belangen en rechten in de samenle-

ving realiseren. Zo hoeft ze niet het belang of de visie van de meerderheid te verwezelijken ten koste van de minderheden. Een dergelijke visie op de democratie ligt op ramkoers met de invulling van dit begrip door partijen als de N-VA. De N-VA beschouwt de democratie als een absoluut recht om te regeren. Dit is de redenering. Als je verkozen bent, mag je ongehinderd je visie in de praktijk omzetten. Ook al schaadt dit de rechten van iedereen die niet voor je gekozen heeft.¹²⁹ Zo'n visie op de democratie noemde De Tocqueville de tirannie van de meerderheid die de minderheid onderdrukt. Hij benadrukte dat dit om evidente redenen geen democratie meer is, maar een dictatuur van de (electorale) meerderheid.

Verkozenen in een democratie moeten regeren in het belang van alle onderdanen, niet uitsluitend in het belang van degenen die hen verkozen hebben. Zo heeft iedereen baat bij democratie. De zege van de tweede Belgische revolutie in 1830 berust op het gemeenschappelijk strijddoel van katholieken en liberalen. De Belgische natie moest '(...) voortaan bestaan uit gelijke staatsburgers met als leuze "vrijheid in alles voor allen".¹³⁰

Deze historische visie op democratie als filosofisch en politiek idee is verhelderend. Zo begrijpen we beter dat de zogenaamde verlichtingsadepten in het huidige maatschappelijke debat een geperverteerde visie op democratie en mensenrechten hebben. Zo begrijpen we ook dat de historische visie op democratie binnen het radicale verlichtingsdenken buitengewoon relevant is in de huidige context van globalisering en superdiversiteit. Net omdat die visie steunt op de natuurlijke en onvervreembare rechten van elk individu en niet op de dominantie van de meerderheid.

Universalisme

Een derde inzicht dat de radicale verlichtingsdenkers ons twee eeuwen geleden aanreikten was het universalistisch denken. Veel van deze intellectuelen leefden niet binnen de grenzen van een grondgebied, maar in een globale wereld. Thomas Paine vocht in Ierse revoluties, was in Amerika tijdens de Amerikaanse revolutie en in Frankrijk ten tijde van de Franse revolutie. Thomas Jefferson verbleef niet alleen in Amerika, maar trachtte vanuit Parijs de Amerikanen te overtuigen om de Franse revolutie te steunen. D'Holbach studeerde net zoals Voltaire in Leiden. Hume bezocht zijn Franse geestesgenoten enzovoort. Niet alleen hun dagelijkse praktijk was globaal, ook hun denken was kosmopolitisch.

De verlichting is vanaf de start heel duidelijk universeel georiënteerd.¹³¹ *'Universalism was one of the quintessential characteristics of the Enlightenment'*, schrijft Israel.¹³² De filosofen dachten volgens Hobsbawm¹³³ niet in national(istisch)e termen, maar in termen van universele eenheid van de mensheid. En ook Israel¹³⁴ benadrukt dat: *'(...) the concept of distinct "national" enlightenments seems to me altogether invalid (...)*'. Iedere mens, waar ook ter wereld, heeft dezelfde natuurlijke en onvervreembare rechten. De mensenrechten waren voor deze denkers per definitie universeel en geldig voor elk individu. Bovendien waren de rechten onvervreemdbaar. Iedereen was er onverkort eigenaar van en niemand mocht deze rechten inperken, ook democratisch verkozen leiders niet. Condorcet pleitte in de 18^e eeuw niet alleen voor gelijke rechten voor man en

vrouw, hij hield ook vurige pleidooien voor gelijke rechten van zwarten en voor de afschaffing van de slavernij. Meer nog, deze denkers waren geen papieren tijgers, ze streden actief voor een betere samenleving. Zo was Condorcet sterk actief in de lobbygroep Society Of The Friends Of Negroes die ijverde voor de gelijkberechtiging van zwarten in tijden dat dit lang niet evident was.¹³⁵

Filosofie stond dus niet los van de samenleving, maar was net een fundament van maatschappelijke en politieke actie. Condorcet droomde van de vrolijke revolutie. Hij wijdde er niet alleen essays aan, hij voegde de daad bij het woord in de eerste revolutionaire regering van Frankrijk. Paine en Barlow hielden een krachtdadig pleidooi voor wat zij een 'generale revolutie' noemden tegen vooroordelen en onwetendheid. De ideeën die deze revoluties gevoed hebben zijn universeel (de radicale verlichtingsdenkers beroepen zich niet alleen op een globaal intellectueel debat, ze spelen ook leentjebuurt bij de oude Grieken, bij de islamitische *freethinkers*, bij Indische denkers enzovoort). En ook in de praktijk heeft hun strijd universele gevolgen. Paine stelt over de Franse Revolutie heel duidelijk dat '*there was little that was inherently French about the democratic ideology premeating the Revolution of 1789-1792.*'¹³⁶ Ook Hobsbawm besluit in zijn klassieke werk *The age of revolution*: '*All of them [de Franse revolutionairen, IM] therefore conceived of revolution as unified and indivisible: a single European phenomenon rather than an aggregate of national or local liberations.*'¹³⁷ Israel¹³⁸ wijst ons er in dit kader zelfs op dat de Nederlandse, Britse, Franse en Duitse verlichtingsdenkers invloed hadden in de hele wereld. Hun ideeën deden de ronde in Rusland, Scandinavië, Oostenrijk, Polen, Spanje, Portugal, Griekenland, Amerika en Egypte.

Superdiversiteit en de herschaling van de democratie

Terug naar de realiteit van vandaag. Onze historische uitstap levert heel wat interessante denkpistes op en reikt ons oplossingen aan voor de huidige realiteit. Die realiteit is niet alleen de realiteit van globalisering en superdiversiteit, maar ook een realiteit van ongelijkheid en democratische afbraak. Steeds meer. De economische onderdrukking wordt in de laatste decennia groter. En ook dat is een globale realiteit. Bovendien zijn deze fenomenen verbonden in een complexe dialectiek. Willen we nadenken over een goede samenleving in de toekomst, dan moeten we bewust zijn van de complexe realiteit waarin we leven en de samenhang tussen de aangehaalde evoluties.

Zoals vermeld, is superdiversiteit vandaag de norm. Empirisch gezien is ‘de Vlaamse samenleving’ in de zin van één volk, één natie, één taal en één cultuur een fictie. De feiten zijn wat ze zijn. We wonen met zijn allen in een superdiverse en sterk geglobaliseerde migratiesamenleving. Dat is de empirische realiteit. Het denken in termen van gemeenschappen op basis van herkomst is vandaag extreem moeilijk empirisch te staven. Zelfs binnen een zogezegd homogene groep inzake waarden en normen onderscheiden we gigantische verschillen. Nationaal denken of culturaliseren is meer dan ooit onzinnig. Mensen, zelfs mensen met dezelfde nationaliteit, verschillen van religie, van opleiding, van politieke voorkeur, van seksuele voorkeur of van geslacht. Ze hebben een andere scholing, andere ervaringen met administratie of werk. Ze spreken andere talen en zijn anders gesocialiseerd. Meer nog, ze

wonen potentieel op verschillende plaatsen in ons land in heel andere leefomgevingen. Een nieuwkomer die terecht komt in Gent of in het Brusselse Molenbeek zal zich in een andere omgeving vestigen dan een persoon die aankomt in de gemeente Wingene.

We leven in een geglobaliseerde omgeving die de nationale grenzen ver overstijgt, toch blijft onze democratie gek genoeg vastklampen aan een nationale logica en dat heeft in de praktijk heel ondemocratische effecten. Zo'n democratie in tijden van superdiversiteit en globalisering is niet langer een instrument dat rechten kan verwezenlijken en garanderen. Integendeel, voor steeds meer mensen is de democratie een rem op het realiseren van die rechten. Zo leven we samen met mensen op één grondgebied en hebben die mensen heel verschillende statuten in onze samenleving. Anders (en minder eufemistisch) gezegd: die mensen hebben ronduit verschillende politieke, sociale, culturele en economische rechten. Onze rechten hangen in een 'wereld van naties' af van onze nationaliteit, niet van het feit dat we mens zijn. En meteen wordt duidelijk waarom het universele denken zo belangrijk is om te kunnen spreken van een democratie. Als een democratie beperkt blijft tot de natie, dan betekent dat in tijden van superdiversiteit, neoliberalisme en globalisering dat een van de fundamentele van de democratie verloren gaat: het gelijkheidsbeginsel.

Superdiversiteit, utopistiek en de democratische strijd

Hoe kunnen we de idealen van de radicale verlichtingsdenkers vandaag realiseren? Hoe kunnen we bouwen aan goede samenlevingen in tijden van globalisering en neoliberalisme? Dat zijn de vragen die we ons stellen. Want alleen als we durven denken en dromen van betere, rechtvaardigere en gelijkere samenlevingen kunnen we die later verwezenlijken.

De verlichte revoluties van de 18^e en 19^e eeuw zijn volgens Israel ‘*revolutions of the mind*’. Ze vloeien voort uit ideeën die door velen als ‘te abstract’ worden afgedaan. Vandaag hebben we een overdosis aan politici en intellectuelen die zich uitsluitend bezighouden met de waan van de dag. Het zogenaamde ‘realisme’¹³⁹ viert hoogtij: enkel wat vandaag mogelijk is en lijkt, wat ‘de mensen vandaag willen’ staat op de agenda. Maar weinig mensen breken zich het hoofd over wat zou kunnen of wat zou moeten zijn. Nochtans is er wel degelijk nood aan verbetering. We leven in een tijd waar heel wat verworven rechten – rechten die ons leven tot een goed leven maken – onder druk komen te staan of zelfs daadwerkelijk worden gesloopt in het teken van de modernisering. Vooruitgang staat nog zelden gelijk met vooruitgang voor iedereen.

Ik volg dan ook Wallerstein¹⁴⁰ wanneer hij oproept tot het beoefenen van utopistiek. Utopistiek is volgens de gerenommeerde socioloog niet zomaar een woordspelletje. Terwijl een utopie per definitie verwijst naar iets wat nergens bestaat, pleit Wallerstein voor utopistiek nadenken

over historische alternatieven. Hij zet de rijke traditie van de radicale verlichtingsdenkers voort en pleit voor een wetenschap in dienst van de creatie van een nieuwe, betere samenleving. Dankzij de utopistiek zou men een ernstige analyse kunnen maken van mogelijke historische alternatieven. De utopistiek hoeft niet de perfecte en onvermijdelijke toekomst uit te tekenen, maar kan betere en rechtvaardige alternatieven uitdenken die historisch mogelijk zijn. Geen determinisme, maar politiek, wetenschap, moraal en sociale actie die samenvloeien in een streven naar een betere samenleving.

Deze oefening in democratie is in tijden van economische, financiële, ecologische en democratische crisissen geen overbodige luxe. Meer nog, ze is een absolute noodzaak. Om de oefening te kunnen maken is de erfenis van de radicale verlichtingsdenkers inzake democratie en mensenrechten van onschatbare waarde. We moeten niet langer de verlichting beschouwen als een historisch feit, maar nadenken hoe we de democratie van deze denkers volledig kunnen realiseren: gelijke en onvervreembare rechten, democratie en universele mensenrechten voor iedereen. Hoe realiseren we dat in de geglobaliseerde wereld van vandaag? Hoe realiseren we op wereldschaal gelijke rechten voor eenieder? Is een sociale zekerheid op wereldschaal een oplossing, is ze haalbaar? Is een democratie op die schaal wenselijk en hoe verhoudt ze zich tot democratie op de andere schalen? Hoe garanderen we vrijheid en gelijkheid voor iedereen op wereldschaal? Onderwijs voor eenieder was een van de basisvoorwaarden van een democratie, zonder democratische mens immers geen democratie. Hoe organiseren we dat en wie organiseert wat? Het losgeslagen

economisch systeem zorgt vandaag voor onderdrukking, welke alternatieven zijn mogelijk en hoe kunnen we die implementeren? Hoe garanderen we de politieke rechten van alle individuen in tijden van hypermobiliteit? Is het normaal dat we, als we migreren, onze politieke rechten verliezen? Welk politiek systeem staat ons toe om die te behouden en hoe organiseren we zo'n systeem? Hoe garanderen we het universele recht op gezondheidszorg in een meertalige en superdiverse samenleving? Dit recht houdt in dat ieder individu, waar ook ter wereld, de beste zorgen moet kunnen krijgen, ongeacht zijn of haar nationaliteit en taal. In de praktijk kan dat bijvoorbeeld betekenen dat er tolken ter beschikking staan van de patiënten.

Onze toekomstige steden zullen meertalige, multiculturele, multireligieuze steden zijn. Ze zullen superdivers zijn, *no matter what*. Staatsstructuren die voor alle mensen over de hele wereld een goed leven vergemakkelijken... die zullen niet spontaan komen, maar die moeten we uitdenken. Dat betekent dat we algemene principes moeten hanteren die we in heel concrete situaties op zo'n manier vertalen dat ze bijdragen tot het garanderen van gelijke rechten. Gelijke rechten voor iedereen, op elk grondgebied. We moeten de oefening maken om de universele rechten van elkeen om te zetten in de praktijk. De waarden van vrijheid en gelijkheid zijn niet abstract, integendeel. Het is noodzakelijk om concreet en dagelijks te strijden om deze onvervreembare rechten te verwezenlijken. Daarom is het hoog tijd dat we de democratie 2.0 uitdenken en dat we alternatieven voorbereiden. Als we de nieuwe democratie niet kunnen uitdenken, dan wordt het heel moeilijk om ervoor te strijden.

Utopistisch als permanente democratische strijd

Er is dus duidelijk (denk)werk aan de winkel. Opvallend is dat de grote vragen die ons leven bepalen weinig gebaat zijn met denkbeelden over 'ons' en 'de anderen'. Wel met ideeën die iedereen toestaan een leven uit te bouwen zoals hij of zij dat wil, ongeacht zijn geloof, voorkeuren, waarden en normen. In de debatten over de superdiverse samenleving zien we de complete afwezigheid van een rechtenperspectief, van een democratie als een groot verhaal. Democratie is geen constante strijd, geen constante verdieping en verbreding, maar wordt voorgesteld als een eigenschap van 'ons'. Zo'n benadering leidt tot kreupele denkbeelden en een uitholling van de democratie. Kritiek, kritisch nadenken en verzet zijn de basis van een democratie, het is hoog tijd dat we dit terug in de praktijk brengen. Als we nu niet denken over alternatieven voor morgen en er voor strijden dan zouden we wel eens kunnen wakker worden in een wereld van lang geleden. Een wereld zonder rechten.

8. Anachronismen in ons denken

Jan Blommaert

Karl Marx schreef lang geleden, toen hij de stille staatsgreep van Napoleon III in Frankrijk probeerde te verklaren, hoe ‘de koortsachtige jeugdige beweging van de materiële produktie [sic], die zich een nieuwe wereld eigen moet maken, noch de tijd noch de gelegenheid liet om de oude geesteswereld af te schaffen.’¹⁴¹

Hetzelfde thema lezen we in de tekst van de Internationale ‘Sterft, gij oude vormen en gedachten’ en de stelling is duidelijk: wanneer er dramatische en snelle veranderingen in de samenleving optreden, dan duurt het een tijd voor ons denken, ons spreken en ons handelen zich daaraan aanpassen. In die tussenfase – en dat is een belangrijk thema in *De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte* – behandelen we de nieuwe realiteiten met denkkaders en interpretaties uit het verleden, en maken we tragische fouten. Marx was van oordeel dat een samenleving precies en correct verklaard en begrepen moest worden om er het volledige potentieel van te realiseren. Het wegwerken van dit soort anachronismen in denken, spreken en handelen is enorm belangrijk.

De overgang naar superdiversiteit is zo’n uiterst snelle en dramatische verandering in onze samenleving. En ook vandaag pakken we die nieuwe realiteit aan met modellen, termen en denkkaders die een heel andere realiteit weerspiegelen. Met de verwachte gevolgen: we begaan blunders in de analyse van de nieuwe fenomenen en in hun beleidsmatige behandeling. Anachronistisch denken en handelen

is het echte probleem met diversiteit in onze samenleving. Niet de diversiteit op zich maar de manier waarop we ermee omspringen leidt tot spanningen en conflicten.

In het tweede deel van dit boek hebben we enkele problemen en gevaren geschetst. We vatten nu de voornaamste inzichten samen.

1. Empirie in plaats van a priori oordelen

Superdiversiteit is niets om over te juichen, zeker niet als we superdiversiteit zien als een voortzetting van wat voorafging en als we sommige fundamentele wijzigingen onvoldoende begrijpen om er accuraat en effectief mee om te gaan. Wij doen niet mee aan de euforische interpretatie van superdiversiteit waarin de ‘super’ zoiets betekent als ‘supercool!’. Die interpretatie bestendigt een traditie waarin diversiteit wordt beschouwd als een potentieel en als een verrijking, terwijl men blind blijft voor de grote sociaaleconomische en politieke ongelijkheden van die sociale diversiteit. Die traditie is, zoveel is zeker, anachronistisch.

Een hoerastemming betreffende superdiversiteit pint het gegeven vast op een positieve interpretatie en stelt deze interpretatie voor als absoluut. Hetzelfde geldt uiteraard voor de negatieve tegenhanger: een sermoen over chaotische versnippering, te veel diversiteit, het verlies van ‘de eigenheid’ en zo meer. Beide interpretaties en evaluaties lopen in een grote bocht omheen de feiten en ontwijken empirische bepalingen van het potentieel en van de problematische kanten van superdiversiteit. Ze zijn allebei excu-

ses om de feiten niet met de gepaste eerbied te benaderen, excuses om zichzelf te ontslaan van bewijslast voor allerlei beweringen, en om spectaculair gespeculeer te laten doorgaan voor een nuttige en accurate analyse. Met dit laatste is inmiddels een hele boekenplank gevuld.¹⁴²

In onze benadering geen *a priori* interpretaties en evaluaties. Er is niets intrinsiek goed of slecht aan diversiteit; het is een eenvoudige empirische vaststelling inzake de hedendaagse samenlevingsstructuren. Die structuren zijn niet meteen zichtbaar. Zoals bleek uit onze casestudies zijn ze buitengewoon complex en dynamisch, grotendeels onvoorspelbaar, en nog minder *a priori* te bepalen. Het is simpel om op basis van irrelevante waanideeën over diversiteit een heel beleid uit te bouwen. Zo'n beleid is om evidente redenen nietswaardig want het slaat op een ingebeelde samenleving, niet op de werkelijke samenleving. De afgestofte vormen van 'integratiebeleid' (lees: inburgeringsbeleid) zijn in die zin volkomen irrelevant en als beleid gedoemd tot mislukking.

Superdiversiteit vereist een empirische blik op de samenleving. Concreet: een voortdurende updating en upgrading van de inzichten in onze eigen samenleving, een doorgedreven discipline van *fact checking* en een grote soepelheid in ons maatschappelijk denken en de duiding van categorieën. Voor alle duidelijkheid: die oefening is niet enkel gericht op de anderen. We moeten de hele samenleving voortdurend onderzoeken, dus ook onszelf. En zoals gezegd: in die oefening stel je de morele oordelen – is dit 'goed' of 'slecht'? – best uit tot na het onderzoek van de feiten.

Een degelijk ontwikkeld beleid moet zich baseren op een accurate en nuchtere feitenkennis, dat was al te vaak een

manco. De *a priori* interpretaties en evaluaties bleven periodiek domineren. Toch zal geen enkel beleid inzake diversiteit succesvol zijn als het zich niet baseert op een grondig begrip van de snel veranderende bewegingen die we superdiversiteit noemen.

2. De irrelevantie van nationalistische benaderingen

De natiestaat is het anachronisme bij uitstek. Wie superdiversiteit wil bekampen met een nationalistische politiek die een onderscheid maakt tussen ‘ons’ en ‘hen’, gegrond op klassieke taalculturele criteria, mag er zeker van zijn dat superdiversiteit een kruisvat in de samenleving wordt. Elk nationalisme maakt gebruik van uitsluitingcriteria die niet binnen de handelingsruimte van het individu vallen en een totaliserende identiteitskeuze inhouden. Een Afghaanse vluchteling die hier zeven jaar verblijft, prima Nederlands spreekt en als loodgieter aan de slag is kan zich niet de bepaling ‘Vlaming’ toe-eigenen. Die definitie is een bepaling van bovenaf, en de Afghaanse vluchteling mag nog zoveel ‘bewijzen’ voor zijn ‘Vlaamsheid’ aanreiken als hij wil... de uiteindelijke kwalificatie ligt in handen van anderen. Vermits die kwalificatie een stelsel van rechten en plichten inhoudt – bijvoorbeeld het recht op verblijf, inschrijving in een gemeente en zo meer – omvat ze een discriminerend potentieel. Neen, jij bent geen Vlaming volgens de ons zo eigen criteria en dus sturen we je terug naar Afghanistan.

Een dergelijke nationalistische aanpak verankert fundamentele ongelijkheden en conflicten diep in het samen-

levingsweefsel en scheidt zo een bijna eindeloos potentieel voor onrecht, frustratie, verzet en opstand. Een confrontatie die door geen van de betrokken partijen gewonnen kan worden.

Ons onderzoek toont aan dat de oude categorieën die we hanteren voor diversiteit – etnisch-culturele en nationale criteria – bijzonder onhandige instrumenten zijn voor het begrijpen van de complexiteit van het sociale systeem. Deze criteria zijn zelden of nooit doorslaggevend in het verklaren van sociale processen binnen superdiversiteit, want

1. Ze treden nooit alleen op, maar steeds in ingewikkelde combinaties met vele andere criteria, van leeftijd en geslacht tot sociaaleconomische status en machtspositie.
2. Ze treden nooit de hele tijd op, maar worden permanent door andere criteria vervangen. Een gesprek rond etniciteit kan bliksemsnel overgaan in een gesprek dat draait rond gender of sociaaleconomische status – waarbij geen van deze criteria op zichzelf en alleen optreedt, zoals eerder vermeld.¹⁴³

Er is dus in de feitelijkheid van sociale processen geen plaats voor essentialismen die het ene of andere identiteitselement *a priori* aanduiden als het dominante. Een etnisch-culturele achtergrond of een nationaliteit is geen bepalend identiteitselement. Anders isoleer je iets wat in de realiteit geen geïsoleerd bestaan kent, maar binnen een complex geheel van elementen optreedt. Een samenleving met zo'n dominerende criteria is een verzinsel. Ze is totalitair en discriminerend, want ze voegt een hele reeks

factoren bij enkele factoren die de totale realiteit moeten verklaren en ze voert een bindend onderscheid in dat zich baseert op dat verzinsel.

De anachronismen zijn het echte probleem met diversiteit. Het is opvallend, maar niet verrassend, dat de toename van diversiteit in onze samenlevingen gepaard gaat met een versteviging van het nationalisme en van de natiestaat als organiserend en verdelend kader. Hoe groter de diversiteit, hoe sterker de roep om uniformiteit. Nooit lag de nadruk in Vlaanderen op de 'taalkennis' bij 'nieuwkomers' zo sterk als nu. Het volgen van taalleertrajecten wordt de voorwaarde om van allerhande openbare voorzieningen te genieten, en men gaat ervan uit dat het aanleren van Nederlands niet enkel objectief 'goed' en 'nuttig' is, maar bovendien subjectief belangrijk is, als uitdrukking van de migrant dat hij/zij 'wil integreren'. Taalkennis – kennis van het Standaardnederlands om precies te zijn – wordt de *fetish* van de uniformiteit, en meertaligheid in de samenleving wordt (ook dit is een constante) gediskwalificeerd als een maatschappelijk probleem. Dat meertaligheid een oplossing is om adequaat sociaal te functioneren in een omgeving, wordt over het hoofd gezien.

Dat probleem is uiteraard een samenlevingsprobleem van 'onzuiverheid', een samenleving die onder druk van de diversiteit steeds minder 'puur' en dus minder 'zichzelf' is. Maatregelen zoals de inburgering willen de diversiteit reduceren tot een bepaald – in de realiteit onmogelijk te bepalen – niveau. Een niveau dat zogezegd afgebakend wordt door de 'draagkracht' van de (autochtone) bevolking, haar 'tolerantiedrempel', de 'leefbaarheid' van migrantenbuur-

ten en zo meer. Zo'n beleid en ideeën zijn anachronismen en dus volkomen nutteloos. Ze leiden niet tot een vermindering van de diversiteit en kunnen de beleidsmakers nooit tevredenstellen. Het zijn wel prima instrumenten om migranten te vervreemden en te discrimineren, een onaanvaardbaar beleid voor een open en verlichte samenleving.

Als je diversiteit effectief wil reduceren, ligt de mogelijkheid op een heel ander schaalniveau dan dat van de natiestaat. Superdiversiteit is een effect van de globalisering en een gevolg van wereldwijde ongelijkheidpatronen op diverse schaalniveaus. Op wereldschaal heb je het arme Zuiden versus het rijke Noorden. Binnen het rijke Noorden heb je loonverschillen en ongelijkheid in de sociale stelsels die migratiepatronen aandrijven – wat de aanwezigheid van onder andere Poolse bouwvakkers en Spaanse loodgieters in onze streken verklaart. En zelfs binnen een stad of buurt is er grote ongelijkheid, zoals aangetoond in dit onderzoek.

Ook op het vlak van een effectieve controle en het organiseren van diversiteit is de natiestaat voorbijgestreefd. De natiestaat kan hoogstens lokaal een discriminerend beleid voeren, maar heeft niet het geringste effect op de dynamiek van ongelijkheid in de wereld en binnen een ruimere regio. Wie zich iets anders inbeeldt die dwaalt en droomt. Nationalisten kunnen dus maximaal opteren voor lokale 'diversiteitsarme' zones, en iets dergelijks bemerken we in het beleid van het Antwerpse stadsbestuur met burgemeester Bart De Wever. Het effect van zo'n beleid is op z'n best de verplaatsing of het onzichtbaar maken van diversiteit, niet de permanente eliminatie ervan. En juist daardoor kan een dergelijk beleid leiden tot een verdergaande mar-

ginalisering van kwetsbare groepen, tot meer armoede en uitsluiting, en tot vervreemding en opstandigheid bij de betrokken groepen. Voor zover nationalisten zich zorgen maken over sociale samenhang moeten ze toch beseffen dat hun problemen op die manier alleen groter en minder beheersbaar worden.

3. Wat is ‘samenhang’?

Trouwens, wat is die ‘samenhang’ in zo’n ‘problematische’ samenleving? Ook hier zien we hoe sterk het anachronisme van de nationalistische denkkaders is. Samenhang wordt lineair verbonden met etnische diversiteit en die etnische diversiteit is de basis voor een betoog over religieuze verschillen (de islam, uiteraard), morele verschillen zoals de houding tegenover vrouwen en homoseksuelen, taalverschillen (diverse gradaties van ‘Nederlandsonkundigheid’) en sociaaleconomische verschillen. In het sociaaleconomische betoog is er trouwens een historische verwantschap met het hedendaagse discours over migranten en het veel oudere discours over de arbeidersklasse en het lompoproletariaat. In het oude parcours gingen de arbeiders zich te buiten aan drank en nietsdoen, waren ze opvliegend en gewelddadig, verwaarloosden ze de opvoeding van hun kinderen (die dan ook opgroeiden voor galg en rad), sloegen en misbruikten ze hun vrouwen (wat leidde tot veel te grote gezinnen), hingen ze extremistische of ‘fundamentalistische’ idealen aan (socialisme) en stonden ze in het algemeen buiten de dominante burgerlijke, morele en culturele kavel. Die arbeider moest dan ook ‘opgevoed’ worden – nu

zouden we zeggen ‘ingeburgerd’ – en desnoods met harde hand, als een groot kind, in juiste banen worden geleid.

Net als de arbeider destijds wordt de migrant beschouwd als een factor die de ‘samenhang’ binnen het ‘sociale weefsel’ bedreigt en uit evenwicht brengt. En zoals de arbeidersbuurten destijds als oorden van verderf en concentratieplaatsen van galgenaas werden aanzien, bestempelt men superdiverse buurten nu snel als ‘onleefbaar’ en ‘verloederd’, broedplaatsen voor kleine en grote criminaliteit, en no-goareas. Het zijn dergelijke superdiverse buurten die worden uitgekozen als doelwit voor verscherpte politiecontroles en als laboratoria voor experimenten met ‘stadsvernieuwing’. Stadsvernieuwing staat doorgaans voor een ‘betere’ sociale mix; een deel van de ‘laag’ aangeschreven allochtone populatie moet worden vervangen door een kapitaalcrachtige autochtone middenklasse.¹⁴⁴

De sociale mix is ook een etnische mix, en merk op hoe we hier opnieuw worden geconfronteerd met een kluwen van categorieën (arm = allochtoon = gevaarlijk) eerder dan met enkelvoudige duidelijke criteria. Wie zich om ‘sociale samenhang’ bekommert, moet beseffen dat hij/zij zich begeeft in een veld waarin uiteenlopende krachten samenkomen in een problematiek die je niet oplost door slechts op een van die krachten te mikken.

De casestudies van dit boek reiken ook hier een alternatieve visie aan. Superdiverse buurten lijken misschien chaotisch en onevenwichtig, maar vertonen bij nader inzicht complexe maar belangrijke ordevormen. Die orde is ‘infrastructureel’: buurten die passende instrumenten bieden aan de bewoners om hun leven te organiseren, krijgen

samenhang. Zo is een buurt ‘in balans’. Ook wanneer die buurt de meest uiteenlopende winkels en voorzieningen heeft die ‘gespecialiseerd’ zijn in diensten voor specifieke delen van de bevolking.¹⁴⁵ Een toprestaurant kan zich dus best naast een kebabzaak bevinden, zonder dat dit voor een van beide nadelig is.

Weg met de stereotypen over publieke ruimten. Er is niets ‘beters’ aan een toprestaurant dan aan een kebabzaak, toch als we met de ogen kijken van de gebruikers van die ruimte en niet langer een middenklassenbril opzetten. Voor scholieren uit de buurt is een kebabzaak heel wat ‘beter’ dan een toprestaurant, net zoals een nachtwinkel voor een tweeverdienend gezin ‘beter’ kan zijn dan een speciaalzaak die om 18 uur de deuren sluit en nooit open is wanneer zij thuiskomen na het werk.

Het punt is dat ‘samenhang’ en ‘balans’ in de samenleving geen begrippen zijn die je abstract en absoluut kan hanteren, ze hebben uitsluitend waarde als ze worden beschouwd vanuit hun werkelijke sociale omgeving. Het zijn, om een modeterm te gebruiken, ecologische begrippen. Zo kan een goedbedoelde ‘stadsrenovatie’ snel een omgekeerd effect hebben als het ecologische perspectief over het hoofd wordt gezien. Anders gezegd, als er niet grondig en met de grootste aandacht naar de werkelijke dynamiek in de te renoveren stadsbuurt wordt gekeken. Het sluiten van een nachtwinkel bijvoorbeeld kan objectief een ‘verslechtering’ van de buurt betekenen voor tweeverdieners. En voor de speciaalzaak die de nachtwinkel vervangt, kan de renovatie een zakelijke nachtmerrie worden als blijkt dat de buurt simpelweg geen cliënteel te bieden heeft tijdens de gewone

openingsuren. Stadsrenovatie kan buurten ook paradoxaal snel ‘verloederen’ en de sociale samenhang schaden. Ook al ogen die buurten na de ‘vernieuwing’ visueel beter en benaderen ze beter onze burgerlijke stereotypen van een ‘goede’ buurt.

Wanneer een buurt een ‘rijker’ uitzicht krijgt en voor een deel wordt bewoond door een kapitaalkrachtiger bevolking, dan betekent dat natuurlijk niet dat de armere bevolkingsdelen automatisch rijker worden. Hetzelfde geldt voor dat deel van de armere bevolking dat door de stadsrenovatie en de drang tot een ‘betere sociale mix’ weggedreven is. Hun armoedeprobleem is niet opgelost door de stadsrenovatie; het probleem kan zelfs groter worden. Dit zijn vanzelfsprekende feiten, al worden ze vaak genegeerd.

In het debat over deze thema’s gaat men graag kort door de bocht, daarom accentueren we nog even onze benadering. Wij geven de voorkeur aan een volstrekt nuchtere en feitelijke beschouwing, die niets ‘goed’ of ‘slecht’ vindt, niets ‘goedkeurt’ of ‘goedpraat’ of omgekeerd. De armoede in de onderzochte buurten is vaak schrijnend en stuitend en hetzelfde geldt voor de uitbuitingspraktijken. Daar sluiten we de ogen niet voor. Onze oproep om de feitelijke toestand te hanteren als bepalend kader voor denken, handelen en beleid is onlosmakelijk verbonden met de armoede. Armoedebestrijding doet men ook niet vanuit abstracte en absolute categorieën, ook hier moet de concrete situatie telkens opnieuw worden bekeken en geëvalueerd.

Het punt is: de samenhang die we in superdiverse buurten hebben geobserveerd gaat hand in hand met allerhande vor-

men van ongelijkheid, en convivialiteit leeft te midden van talloze niet-conviviale realiteiten. Een empirisch en realistisch perspectief dwingt ons om al deze factoren en hun relaties in kaart te brengen. Het is onjuist de besproken buurten uitsluitend voor te stellen als probleembuurten en geen rekening te houden met de oplossingen die ze bieden aan hun bewoners. Het omgekeerde is uiteraard evengoed waar.

4. Slotsom

We laten dit boek nu aan de lezer, en we hopen dat ons pleidooi voor een nieuw realisme inzake diversiteit gedijt in zijn of haar handen. Als dat nieuwe realisme de nieuwe attitude wordt, is dat een wezenlijke vernieuwing in onze omgang met diversiteit. Het debat over migratie en diversiteit is in dit land – en lang niet enkel hier – permanent en structureel belemmerd door een gebrek aan kennis van zaken en een minachting voor empirische feiten. Men debatteert over dit thema al decennia lang aan de hand van illusies, wensdromen en stereotypen. Deze ‘oude vormen en gedachten’ zijn dringend aan herziening toe.

Onze samenleving ondergaat versneld allerhande transformatieprocessen, superdiversiteit is daar een uiting van. Geen wonder dat we telkens opnieuw moeten zoeken naar een houvast en dat we vaak buiten adem raken omdat de werkelijkheid van gisteren al ingehaald is door de werkelijkheid van vandaag. Zo ook voor de krampachtige aanpassingen die we gisteren aanbrachten en die vandaag weer moeten worden aangepast.

Hier bestaat geen alternatief voor. Willen we een open, pluralistische, democratische en verlichte samenleving, dan hebben we geen keuze. Dan moeten we onze gedachten, ons begrip, ons vocabularium en onze handelingen aanpassen aan nieuwe werkelijkheden. Dan moeten we ervoor zorgen dat snel veranderende structuren in onze samenleving blijven beantwoorden aan de openheid, het pluralisme, de democratie en de verlichting die deze samenleving historisch gestalte gaven. Als we die aanpassingsbereidheid opgeven, dan moeten we ook aanvaarden dat we geen open, pluralistische, democratische en verlichte samenleving meer zijn.

Als we dit aanvaarden, leggen we onszelf een zware discipline op. En ontzeggen we onszelf het mentale comfort van rust en zekerheid over wie en wat we zijn. Maar ook dat behoort tot de erfenis van deze samenleving. Een open, pluralistische en verlichte democratie is nooit af, ze is een werkwoord.

Noten

1. Maly I. (red.), *Cultu(u)rENpolitiek. Over globalisering, media en culturele identiteiten*, Garant, Antwerpen, 2007.
2. Parkin D. en Arnaut A., 'Super-diversity & sociolinguistics – a digest' in *Working Paper* op http://www.academia.edu/3851384/Super-diversity_elements_of_an_emerging_perspective.
3. Pennycook A., Morgan B. en Kubota R., 'Series editors preface' in Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
4. Scollon R. en Scollon S.W., *Discourses in place: language in the material world*, Routledge, Londen, 2002, p.12.
5. Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
6. Blommaert J., Collins J. en Slembrouck S., 'Spaces of multilingualism' in *Language and Communication*, 25, 2005, p.197-216.
7. Vertovec S., 'Super-diversity and its implications' in *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 2007, p.1024-1054.
8. Vertovec S., 'The emergence of super-diversity in Britain. Centre on Migration, Policy and Society' in *Working Paper*, 25, Oxford University, Oxford, 2006.
9. http://www.standaard.be/cnt/dmf20130905_00727018.
10. Parkin D. en Arnaut A., 'Super-diversity & sociolinguistics – a digest' in *Working Paper* op http://www.academia.edu/3851384/Super-diversity_elements_of_an_emerging_perspective.
11. Vertovec S., 'Super-diversity and its implications' in *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 2007, p.1024-1054.
12. Blommaert J. en Rampton B., 'Language and Superdiversity' in *Diversities*, 13 (2), 2011, p.1-22; Blommaert J. en Varis P., 'How to "how to"? The prescriptive micropolitics of Hijabista' in *Tilburg Papers in Culture Studies*, 30, 2011; Blommaert J. en Varis P., 'Life Projects' in *Tilburg Papers in Culture Studies*, 58, 2013 op http://www.tilburguniversity.edu/upload/c37dccc-f242d-4fca-b79f-d3d366b0a505_TPCS_58_Blommaert-Varis.pdf.
13. Blommaert J. en Varis P., 'Life Projects' in *Tilburg Papers in Culture Studies*, 58, 2013 op <http://www.tilburguniversity.edu/upload/>

c37dcccfc242d-4fca-b79f-d3d366b0a505_TPCS_58_Blommaert-Va-
ris.pdf.

14. Blommaert J. en Backus A., 'Superdiverse Repertoires and the individual' in *Tilburg Papers in Culture Studies*, 2012.
15. Zie bv. Verhaeghe P.-P., Van der Bracht K. en Van de Putte B., *Migrant zkt toekomst. Gent op een keerpunt tussen oude en nieuwe migratie*, Garant, Antwerpen, 2012.
16. Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of complexity*, Multilingual Matters. Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
17. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress 34, Brussel, 2009.
18. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress 33, Brussel, 2009.
19. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress 33, Brussel, 2009.
20. Dit stuk is deels gebaseerd op een onderzoek van Steven Clark & Missale Solomon in het kader van hun stage bij Kif Kif vzw. Clark en Solomon, twee studenten uit Schotland, werkten twee maanden rond het concept superdiversiteit. Zij voerden een kwantitatief en kwalitatief onderzoek uit in de drie onderzochte wijken. Op basis van vragenlijsten gingen ze een gesprek aan met verschillende mensen uit de buurten die al eerder onderzocht werden door Jan Blommaert, Joachim Ben Yakoub en mezelf via de methodiek van etnografisch *linguistic landscape*-onderzoek.
21. <http://www.migreeren.inburgering.be/nl>.
22. http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=D-MF20130213_094.
23. <http://www.npdata.be/Data/Vreemdelingen/Vreemde-herkomst/1990-2008/tabellen/Portaal/index.html>.
24. <http://www.hbvl.be/nieuws/binnenland/aid928168/meer-en-meer-allochtonen-in-belgie.aspx>.
25. <http://www.hbvl.be/nieuws/binnenland/aid928168/meer-en-meer-allochtonen-in-belgie.aspx>.
26. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress, Brussel, 2009.
27. Blommaert J., *Long Ideological Language Debat*, 2011.
28. http://theo.kuleuven.be/icrid/icrid_religies/icrid_religies_index.html#andere.
29. Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
30. Maskens M., 'Spirituele geografie: mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns Amerika en Europa' in *Brussel Studies* 58, mei 2012.

31. Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
32. Maskens M., 'Spirituele geografie: mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns Amerika en Europa' in *Brussels Studies*, 58, mei 2012.
33. Maskens M., 'Spirituele geografie: mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns Amerika en Europa' in *Brussels Studies*, 58, mei 2012.
34. Nwanegbo M.C., *Don't write me off. I'm not finished yet.*
35. Oyor G.F., 'Foreword' in Nwanegbo M.C., *Don't write me off. I'm not finished yet.*
36. Meyer B., *Religious Sensations: Why Media, Aesthetics, and Power Matter in the Study of Contemporary Religion*, Free University of Amsterdam, Amsterdam, 2006, p.12.
37. Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
38. <http://rccgnewlifeassembly.be>.
39. Blommaert J., *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
40. <http://rccgnewlifeassembly.be/media.php>.
41. <http://www.vlaamsetolkentelefoon.be/images/Inhoudelijk%20over-slag%202012.pdf>.
42. Maryns K. en Blommaert J., 'Conducting Dissonance: codeswitching and differential access to context in the Belgium Asylum process' in Mar-Molinero C. en Stevenson P., *Language ideologies, policies and practices. Language and the future of Europe*, Palgrave Macmillan, 2009.
43. Jaspers J., *Tegenwerken, belachelijk doen. Talige sabotage van Marokkaanse jongens op een Antwerpse middelbare school*, VUBPress, Brussel, 2005.
44. Blommaert J. en Van Avermaet P., *Taal, onderwijs en de samenleving. De kloof tussen beleid en de realiteit*, EPO, Berchem, 2008.
45. Jørgensen J. N., Karrebæk M. S., Madsen L. M. en Møller J. S., 'Polylinguaging in Superdiversity' in Blommaert J., Rampton B. en Spotti M., *Superdiversity. Diversities*, 2011, vol.13, 2, UNESCO, 2011, www.unesco.org/shs/diversities/vol13/issue2/art2.
46. Vertovec S., 'The emergence of super-diversity in Britain. Centre on Migration, Policy and Society' in *Working Paper*, 25, Oxford Uni-

- versity, Oxford, 2006; Vertovec S., 'Super-diversity and its implications' in *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 2007, p.1024-1054; Vertovec S., 'Towards post-multiculturalism? Changing communities, contexts and conditions of diversity' in *International Social Science Journal*, 199, 2010, p.83-95.
47. Ik wil mijn collega's en in het bijzonder Hugo Boutsen en Geert Steendam bedanken zonder wie het schrijven van dit artikel onmogelijk was geweest.
 48. Cahiers van het BISA, 1, Bevolkingsprojecties 2010-2020 voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2010 in *Sint-Gillis 2013 een omgevingsanalyse*, Pianofabriek, Brussel, 2013.
 49. Federale Overheidsdienst Economie, statistisch aangeleverd door het Brussels Instituut voor Statistiek, 2010 in *Sint-Gillis 2013 een omgevingsanalyse*, Pianofabriek, Brussel, 2013.
 50. Breës G., *Bruxelles-Midi, l'urbanisme du sacrifice et des bouts de ficelle*, Editions Aden, Brussel, 2009.
 51. Vandecandelaere H., *In Brussel. Een reis door de wereld*, EPO, Berchem, 2012.
 52. Vandecandelaere H., *In Brussel. Een reis door de wereld*, EPO, Berchem, 2012.
 53. Breës G., *Bruxelles-Midi, l'urbanisme du sacrifice et des bouts de ficelle*, Editions Aden, Brussel, 2009.
 54. Vertommen S. en Ben Yakoub J., 'Quartier midi. Creatieve destructie in Brusselse Zuidwijk' in *Tiens Tiens*, 18, 2009.
 55. Debusscher M., Elchardus M. en Stevens F., 'Publieksonderzoek "De Pianofabriek", een onderzoek in opdracht van gemeenschapscentrum de Pianofabriek', uitgevoerd door Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
 56. Federale Overheidsdienst Economie, statistisch aangeleverd door het Brussels Instituut voor Statistiek in *Sint-Gillis 2013 een omgevingsanalyse*, Pianofabriek, Brussel, 2013.
 57. Vandecandelaere H., *In Brussel. Een reis door de wereld*, EPO, Berchem, 2012.
 58. Cijfers BISA 2010, Conjunctuurbarometer.
 59. Federale Overheidsdienst Economie, statistisch aangeleverd door het Brussels Instituut voor Statistiek in *Sint-Gillis 2013 een omgevingsanalyse*, Pianofabriek, Brussel, 2013.
 60. Steendam G., 'Pleinen, parken & plekken' in *Fabriekslawaai* 10, mei-juni 2012.
 61. Boutsen H., 'Id-fortes. Vroeger en nu, een vervolghverhaal' in *Fabriekslawaai*, 2012-2013.

62. Boutsen H., 'De wereld rond in mijn gemeente' in *Fabriekslawaai*, 2011-2013
63. Lahousse E., 'Brasserie Verschuieren: Cola buiten, bobo's binnen' in *Knack*, 19 juni 2012.
64. Debroux T., 'Binnen en buiten de Stad. Schets van een geografie van de beeldend Kunstenaars in Brussel (19e-21e eeuw)' in *Brussels Studies*, 69, juli 2013.
65. De Boosere P., Eggerickx T., Van Hecke E. en Wayens B., 'De Brusselse bevolking: een demografische doorlichting' in *Staten-Generaal van Brussel, Het Brussels maatschappelijk middenveld laat zijn stem horen*, 2008.
66. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress, Brussel, 2009.
67. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress, Brussel, 2009.
68. Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUBPress, Brussel, 2009.
69. De Wilde B., *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, vzw Gent Cultuurstad, Lannoo, Tielt, 2007.
70. Debruyne P. en Oosterlynck S., 'Stedelijke vernieuwing in het Gentse Rabot' op <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/241165/1/bruggenrabot+eindredclean+>.
71. De Wilde B., *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, vzw Gent Cultuurstad, Lannoo, Tielt, 2007.
72. De Wilde B., *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, vzw Gent Cultuurstad, Lannoo, Tielt, 2007.
73. Verhaeghe P.-P., Van der Bracht, K. en Van de Putte, B., *Migrant zkt toekomst. Gent op een keerpunt tussen oude en nieuwe migratie*, Garant, Antwerpen, 2012.
74. De Wilde B., *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, vzw Gent Cultuurstad, Lannoo, Tielt, 2007.
75. http://gent.buurtmonitor.be/quickstep/qsreport.aspx?report=wijkmon_z_t&geolevel=wijk&geoitem=7.
76. Sumresearch, 'Een kwantitatieve analyse van de bevolking in Gent' op <http://www.kenniscentrumvlaamsestededen.be/beleidsdomeinen/wonen/Documents/Woonstudie%20van%20de%20stad%20Gent/01%20Kwantitatieve%20analyse%20bevolking.pdf>.
77. 6,2% van de potentieel actieve bevolking is er werkloos. Zie op http://www.gent.be/docs/Departement%20bevolking%20en%20Welzijn/Integratiedienst/Beleidsplannen/Onderzoek%20en%20cijfers_ECD_2012-2014.pdf.
78. http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=D-MF20121012_024.

79. Verhaeghe P.-P., Van der Bracht, K. en Van de Putte, B., *Migrant zkt toekomst. Gent op een keerpunt tussen oude en nieuwe migratie*, Garant, Antwerpen, 2012.
80. http://www.oogent.be/sites/default/files/page/documenten/klein%20formaat%20Fiche%20Rabot-Blaisantvest10_WF1540_Fichelv1.pdf.
81. <http://www.rabotsite.be/nl/de-site>.
82. Samenlevingsopbouw Gent vzw, 'Van Bewonersgroep tot volkstuintjes. Bewonersparticipatie binnen het stadsvernieuwingsproject Bruggen naar Rabot, een flexibele benadering' op <http://www.samenlevingsopbouwgent.be/FRANK/FRANK01-screen.pdf>.
83. Samenlevingsopbouw Gent vzw, 'Van Bewonersgroep tot volkstuintjes. Bewonersparticipatie binnen het stadsvernieuwingsproject Bruggen naar Rabot, een flexibele benadering' op <http://www.samenlevingsopbouwgent.be/FRANK/FRANK01-screen.pdf>.
84. <http://vpkb.be/lokale-kerken/kerk/gent-rabot>.
85. <http://cigkoftem.com/default.asp>.
86. 'Emirdag' verwijst naar het dorp van herkomst van veel Turkse Gentenaars in de Wondelgemstraat. 'Köftecisi' is Turks voor 'hij die köfte [lamshamburgers] bakt'.
87. Barthes R., *Mythologies*, Hill & Wang, New York, 2001 (1957).
88. Commers R. en Blommaert J., *Het Belgische asielbeleid. Kritische perspectieven*, EPO, Berchem, 2001.
89. Stalker P., *Internationale migratie*, Lemniscaat, Rotterdam, 2003.
90. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
91. Stalker P., *Internationale migratie*, Lemniscaat, Rotterdam, 2003.
92. Zie o.a. Jaarverslag Migratie 2010 van het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding op http://www.diversiteit.be/?action=publicatie_detail&id=131&thema=2.
93. Zie o.a. Jaarverslag Migratie 2010 van het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding: http://www.diversiteit.be/?action=publicatie_detail&id=131&thema=2.
94. Vertovec S., 'Super-diversity and its implications' in *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 2007, p.1024-1054.
95. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
96. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.

97. Maly I. (red.), *Cultu(u)rENpolitiek. Over media, globalisering en culturele identiteiten*, Garant, Antwerpen, 2007; Maly I., *De Beschavingsmachine. Wij en de islam*, EPO, Berchem, 2009.
98. Blommaert J. en Verschueren J., *Het Belgisch migrantendebat*, Ipra, Antwerpen, 1992.
99. Maly I. (red.), *Cultu(u)rENpolitiek. Over media, globalisering en culturele identiteiten*, Garant, Antwerpen, 2007; Maly I., *De Beschavingsmachine. Wij en de islam*, EPO, Berchem, 2009; Arnaut K., Bracke S., Ceuppens B., De Mul S., Fadil N. en Kanmaz M., *Een eeuw in een kooi. De grenzen van het multiculturele Vlaanderen*, Meulenhoff/Manteau, Antwerpen en Amsterdam, 2009; Blommaert J. en Verschueren J., *Debating Diversity. Analysing the discourse of tolerance*, Routledge, Londen en New York, 1998.
100. Blommaert J., *De heruitvinding van de samenleving*, EPO, Berchem, 2011.
101. Maly I. (red.), *Cultu(u)rENpolitiek. Over media, globalisering en culturele identiteiten*, Garant, Antwerpen, 2007.
102. Zie hiervoor bijvoorbeeld de *Burgermanifesten* van Verhofstadt, de werken van Cliteur of de uitspraken van Patrick Dewael.
103. Maly I., *N-VA. Analyse van een politieke ideologie*, EPO, Berchem, 2012.
104. Crols F., 'Beminde gelovigen van de rechtse kerk' op <http://www.proflandria.be/?p=588>.
105. Maly I., *De Beschavingsmachine. Wij en de islam*, EPO, Berchem, 2009.
106. Maly I., *De Beschavingsmachine. Wij en de islam*, EPO, Berchem, 2009.
107. Spotti M., 'Ideologies of succes for superdivers citizens: the duth testing regime for integration and the online private Sector' in Blommaert J. en Rampton B., *Language and superdiversities*, UNESCO, 2012, p.39-52.
108. Maly I., *N-VA. Analyse van een politieke ideologie*, EPO, Berchem, 2012.
109. Maly I., 'De stilte in het debat. Over macht, anti-Verlichting en superdiversiteit' in *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* op <http://www.imavo.be/vmt/1216-Maly.pdf>.
110. Detrez R. & Blommaert J. (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, EPO, Berchem, 1994.
111. Verhaeghe P., *De neoliberale waanzin. Flexibel, efficiënt en... gestoord*, VUBPress, Brussel, 2012.

112. Blommaert J., 'Burgerschap, integratie en ander fraais: drie problemen' op <http://feweb.uvt.nl/pdf/2010/InleidingJanBlommaert.pdf>, 2011.
113. Verhaeghe P., *De neoliberale waanzin. Flexibel, efficiënt en... gestoord*, VUBPress, Brussel, 2012.
114. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
115. Michaels B., *The Trouble with diversity. How we learned to love identity and ignore equality*, Metropolitan Books, New York, 2006.
116. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011, p.12.
117. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011, p.14.
118. Debruyne P., 'Over scharreljongeren en legbatterijen. Jongeren in de hedendaagse stad' in Coussée F. en Mathijssen C. (red.), *Uit de marge van het jeugdbeleid. Werken met maatschappelijk kwetsbare jongeren*, Acco, Leuven en Den Haag, 2011, p.85-93.
119. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011, p.18.
120. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
121. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
122. Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
123. Maly I. (red.), *Cultu(u)rENpolitiek. Over media, globalisering en culturele identiteiten*, Garant, Antwerpen, 2007; Maly I., *De Beschavingsmachine. Wij en de islam*, EPO, Berchem, 2009.
124. Locke J., *A letter Concerning toleration*, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1983 (1989).
125. Israel J., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford en New York, 2011.
126. Paine T. en Linebaugh P., *Peter Linebaugh presents Thomas Paine: rights of man and common sense*, Verso, Londen en New York, 2009.
127. Condorcet N. in Lukes S. & Urbinati N., *Condorcet Political writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
128. Todorov T., *In defence of the Enlightenment*, Atlantic Books, Londen, 2010.
129. Maly I., *N-VA. Analyse van een politieke ideologie*, EPO, Berchem, 2012.

130. Wills L., *Van Clovis tot Happort. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Garant, Antwerpen, 1992.
131. Sternhell Z., *The Anti-Enlightenment Tradition*, New Haven, Yale University Press, Londen, 2010.
132. Israel J., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford en New York, 2011.
133. Hobsbawm E.J. (1962). *The age of revolution. Europe 1789-1848*, Abacus, Londen, 1962.
134. Israel J., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford en New York, 2011.
135. Condorcet N., 'On slavery. Rules of the Society of the Friends of Negroes' in Lukes S. en Urbinati N., *Condorcet Political writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012 (1788), p.148-162.
136. Todorov T., *In defence of the Enlightenment*, Atlantic Books, Londen, 2010.
137. Hobsbawm E.J., *The age of revolution. Europe 1789-1848*, Abacus, Londen, 1962.
138. Israel J., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford en New York, 2011.
139. Maly I. en Blommaert J. (2013). 'Realisme" als ideologie. superdiversiteit, precariteit en de nood aan Verlichting' in Coussée F. en Bradt L., *Jeugdwerk en sociale uitsluiting. Handvatten voor emanciperend jeugdbeleid*, Acco, Leuven en Den Haag, 2013.
140. Wallerstein I., *Utopistics: Or Historical Choices of the Twenty-First Century*, The new press, New York, 1998.
141. Marx K., *De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*, Progress Publishers, Moskou, 1987, p.22.
142. Als meest recente meesterwerk in dit fictiegenre kunnen we Thierry Baudets *Oikofobie* aanbevelen (Bert Bakker, Amsterdam, 2013).
143. Het werk van Ben Rampton is in dit opzicht toonaangevend. Zie Rampton B., *Crossing: Language and Ethnicity among Adolescents*, Longman, Londen, 1995 en *Language in late Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
144. Zie o.a. Meert H., 'Daklozen, post-fordistische solidariteit en disciplinerende stedelijkheid' in *Agora*, 21 april 2005, p.24-27.
145. Gelijklopende bevindingen kan men vinden in de recente studie van Hall S., *City, Street and Citizen: The Measure of the Ordinary*, Routledge, Londen, 2012.

Bibliografie

- Arnaut K., Bracke S., Ceuppens B., De Mul S., Fadil N. en Kanmaz M., *Een leeuw in een kooi. De grenzen van het multiculturele Vlaanderen*, Meulenhoff/Manteau, Antwerpen en Amsterdam, 2009.
- Barthes R., *Mythologies*, Hill & Wang, New York, 2001 (1957).
- Blommaert J., 'Superdiversiteit' op <http://kifkif.riffle.be/actua/superdiversiteit>.
- Blommaert J., *De heruitvinding van de samenleving*, EPO, Berchem, 2011.
- Blommaert J., Long ideological language debat, 2011.
- Blommaert J., 'Burgerschap, integratie en ander fraais: drie problemen' op <http://feweb.uvt.nl/pdf/2010/InleidingJanBlommaert.pdf>.
- Blommaert J., *Ethnography, superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
- Blommaert J. en Backus A., 'Superdiverse Repertoires and the Individual' in *Tilburg Papers in Culture Studies*, Tilburg, 2012.
- Blommaert J., Collins J. en Slembrouck S., 'Spaces of multilingualism' in *Language and communication*, 25, 2005, p.197-216.
- Blommaert J. en Rampton B., 'Language and Superdiversity' in *Working Papers*, Max Planck Institute for the study of religious and ethnic diversity, Göttingen, 2012.
- Blommaert J. en Van Avermaet P., *Taal, onderwijs en de samenleving. De kloof tussen beleid in de realiteit*, EPO, Berchem, 2008.
- Blommaert J. en Varis P., 'How to, how to. The prescriptive micropolitics of Hijabista' op <http://www.kifkif.be/actua/how-to-how-to>.
- Blommaert J. en Varis P., 'Life Projects' in *Tilburg Papers in Culture Studies*, 58 op http://www.tilburguniversity.edu/upload/c37dccc-f242d-4fca-b79f-d3d366b0a505_TPCS_58_Blommaert-Varis.pdf.
- Blommaert J. en Verschueren J., *Debating Diversity. Analysing the discourse of tolerance*, Routledge, Londen en New York, 1998.
- Blommaert J. en Verschueren J., *Het Belgisch migrantendebat*, Ipra, Antwerpen, 1992.
- Cahiers van het BISA, 1: Bevolkingsprojecties 2010-2020 voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2010 in: *Sint-Gillis 2013 een omgevingsanalyse*, Pianofabriek, Brussel, 2013.
- Breës G., *Bruxelles-Midi, l'urbanisme du sacrifice et des bouts de ficelle*, Editions Aden, Brussel, 2009.
- Commers R. en Blommaert J., *Het Belgische asielbeleid. Kritische perspectieven*, EPO, Berchem, 2001.

- Condorcet N., 'On slavery. Rules of the Society of the Friends of Negroes' in Lukes S. en Urbinati N., *Condorcet Political writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012 (1788).
- Corijn E. en Vloeberghs E., *Brussel!*, VUB Press, Brussel, 2009.
- Crols F., 'Bemide gelovigen van de rechtse kerk' op <http://www.proflandria.be/?p=588>.
- De Boosere P., Eggerickx T., Van Hecke E. en Wayens B., 'De Brusselse bevolking: een demografische doorlichting' in *Staten-Generaal van Brussel, Het Brussels maatschappelijk middenveld laat zijn stem horen*, 2008.
- De Wilde B., *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*, vzw Gent Cultuurstad, Lannoo, Tiel, 2007.
- Debruyne P. en Oosterlynck S., 'Stedelijke vernieuwing in het Gentse Rabot' op <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/241165/1/bruggenrabot+eindredclean+>.
- Debruyne P., 'Over scharreljongeren en legbatterijen. Jongeren in de hedendaagse stad' in Coussée, F. en Mathijssen, C. (red.), *Uit de marge van het jeugdbeleid. Werken met maatschappelijk kwetsbare jongeren*, Acco, Leuven en Den Haag, 2011, p.85-93.
- Debusscher M., Elchardus, M. en Stevens F., Publieksonderzoek 'De Pianofabriek', een onderzoek in opdracht van gemeenschapscentrum de Pianofabriek, uitgevoerd door Valgroep sociologie, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 2002.
- Decreus T., *Een paradijs waait uit de storm*, EPO, Berchem, 2013.
- Detrez R. en Blommaert J. (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, EPO, Berchem, 1994.
- Federale Overheidsdienst Economie, statistisch aangeleverd door het Brussels Instituut voor Statistiek in: *Sint-Gillis 2013 een omgevingsanalyse*, Pianofabriek, Brussel, 2013.
- Oyor G.F., 'Foreword' in Nwanegbo M.C., *Don't write me off. I'm not finished yet*.
- Steendam G., Pleinen, parken & plekken in *Fabriekslawaai*, 10, mei-juni 2012.
- Hobsbawm E.J., *The age of revolution. Europe 1789-1848*, Abacus, Londen, 1962.
- Israel J., *A revolution of the mind. Radical Enlightenment and the intellectual origins of Modern Democracy*, Princeton University Press, Oxford, 2010.
- Israel J., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford en New York, 2011.

- Jaspers J., *Tegenwerken, belachelijk doen. Talige sabotage van Marokkaanse jongens op een Antwerpse middelbare school*, VUBPress, Brussel, 2005.
- Jørgensen J. N., Karrebæk M. S., Madsen L. M. en Møller J. S., 'Polylinguaging in Superdiversity' in Blommaert J., Rampton B. en Spotti M., *Superdiversity. Diversities*, vol. 13, 2, UNESCO, 2011.
- Lahousse E., 'Brasserie Verschueren: Cola buiten, bobo's binnen' in *Knack*, 19 juni 2012.
- Locke J., *A Letter Concerning Toleration*, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1983 (1689).
- Loobuyck P., 'Vlaanderen, België en Europa als "immigratiesamenlevingen": Enkele consequenties.' in *Streven*, 70/8, p.715-727, 2003.
- Maly I. en Blommaert J., 'Realisme' als ideologie. superdiversiteit, precariteit en de nood aan Verlichting' in Coussée F. en Bradt L., *Jeugdwerk en sociale uitsluiting. Handvatten voor emanciperend jeugdbeleid*, Acco, Leuven en Den Haag, 2013.
- Maly I., *N-VA. Analyse van een politieke ideologie*, EPO, Berchem, 2012.
- Maly I., 'De stilte in het debat. Over macht, anti-Verlichting en superdiversiteit' in *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* op <http://www.imavo.be/vmt/1216-Maly.pdf>.
- Maly I., *De beschavingsmachine. Wij en de islam*, EPO, Berchem, 2009.
- Maly I. (red.), *Cultu(u)rENpolitiek. Over globalisering, media en culturele identiteiten*, Garant, Antwerpen, 2007.
- Maryns K. en Blommaert J., 'Conducting Dissonance: codeswitching and differential access to context in the Belgium Asylum process' in Mar-Molinero, C. en Stevenson P., *Language ideologies, policies and practices. Language and the future of Europe*, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2009.
- Marx K., *De Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*, Progress Publishers, Moskou, 1987.
- Maskens M., 'Spirituele geografie: mobiliteit van de predikanten van de Pinksterbeweging en migratiemirakels tussen Afrika/Latijns-Amerika en Europa' op <http://www.brusselsstudies.be/publications/index/more/id/162/lang/nl>.
- Meyer B., *Religious Sensations. Why Media, Aesthetics, and Power Matter in the Study of Contemporary Religion*, Free University of Amsterdam, Amsterdam, 2006.
- Michaels B., *The Trouble with diversity, how we learned to love identity and ignore equality*, Metropolitan Books, New York, 2006.
- Nwanogbo M.C., *Don't write me off. I'm not finished yet.*
- Paine T. en Linebaugh P., *Peter Linebaugh presents Thomas Paine: rights of man and common sense*, Verso, Londen en New York, 2009.

- Parkin D. en Arnaut A., 'Super-diversity & sociolinguistics – a digest' in *Working Paper* op http://www.academia.edu/3851384/Superdiversity_elements_of_an_emerging_perspective.
- Pennycook A., Morgan B. en Kubota R., 'Series editors preface' in Blommaert J., *Ethnography, superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of complexity*, Multilingual Matters, Bristol, Buffalo en Toronto, 2013.
- Rousseau J.-J., *Vertoog over de ongelijkheid*, Boom, Amsterdam, 1755.
- Samenlevingsopbouw Gent vzw, 'Van Bewonersgroep tot volkstuinjes. Bewonersparticipatie binnen het stadsvernieuwingsproject Bruggen naar Rabot, een flexibele benadering' op <http://www.samenlevingsopbouwgent.be/FRANK/FRANK01-screen.pdf>.
- Scollon R. en Scollon S.W., *Discourses in place: language in the material world*, Routledge, Londen, 2003, p.12.
- Spotti M., 'Ideologies of succes for superdivers citizens: the dutch testing regime for integration and the online private sector' in Blommaert J. en Rampton B., *Language and superdiversities*, UNESCO, 2012, p.39-52.
- Stalker P., *Internationale migratie*, Lemniscaat, Rotterdam, 2003.
- Standing G., *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Londen, 2011.
- Sternhell Z., *The Anti-Enlightenment Tradition*, Yale University Press, Londen, 2010.
- Sumresearch, 'Een kwantitatieve analyse van de bevolking in Gent' op <http://www.kenniscentrumvlaamsesteden.be/beleidsdomeinen/wonen/Documents/Woonstudie%20van%20de%20stad%20Gent/01%20Kwantitatieve%20analyse%20bevolking.pdf>.
- Todorov T., *In defence of the Enlightenment*, Atlantic Books, Londen, 2010.
- Urbinati N., *Condorcet Political writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, p.148-162.
- Vandecandelaere H., *In Brussel. Een reis door de wereld*, EPO, Berchem, 2012.
- Verhaeghe P., *De neoliberale waanzin. Flexibel, efficiënt en... gestoord*, VUBPress, Brussel, 2012.
- Verhaeghe P.-P., Van der Bracht K. en Van de Putte B., *Migrant zkt toekomst. Gent op een keerpunt tussen oude en nieuwe migratie*, Garant, Antwerpen, 2012.
- Vertommen S. en Ben Yakoub J., 'Quartier midi. Creatieve destructie in Brusselse Zuidwijk' in *Tiens Tiens*, 18, 2009.

- Vertovec S., 'The emergence of super-diversity in Britain. Centre on Migration, Policy and Society' in *Working Paper*, 25, Oxford University, Oxford, 2006.
- Vertovec S., 'Super-diversity and its implications' in *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 2007, p.1024-1054.
- Vertovec S., 'Towards post-multiculturalism? Changing communities, contexts and conditions of diversity' in *International Social Science Journal*, 199, 2010, p.83-95.
- Wallerstein I., *Utopistics. Or, Historical Choices of the Twenty-First Century*, The new press, New York, 1998.
- Wills L., *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Garant, Antwerpen, 1992.

